

ZAZA TARİHİ NASIL YAZILABİLİR? TARİHYAZIM VE KAYNAKLAR ÜZERİNE BİR YÖNTEM DENEMESİ

Murat Alanoğlu*

Öz

Anadolu'nun tarihî topluluklarından biri olan Zazalar, bugün büyük kısmı Doğu Anadolu'da yerleşik olmakla birlikte Türkiye'nin birçok büyük şehrine ve Avrupa'nın çeşitli ülkelerine göçmüş birkaç milyon nüfuslarıyla görünür olmaya başlamışlardır. Zazaların en ayırt edici özellikleri konuştukları dil olan Zazacadır. Yüzyıllardır yaşadıkları coğrafyaya dillerinin ve kültürlerinin izlerini yansıtmışlardır. 19. yüzyıla kadar pek bilinmeden kalan bu topluluk, ulaşım ağlarının yaygınlaşması ile iletişim araçlarının gelişmesi, modernizmin etkisiyle kentleşme olgusunun egemen yaşam biçimine dönüşmesiyle birlikte kendileri dışındaki dünya tarafından tanındılar. Zazaların kendilerini tanıma ve tanımlama isteği bir süredir merak uyandıran bir konu olmuştur. Bu meraka rağmen Zazaların tarihleri ve günümüze ulaşmaya kadar devam eden kültürel geçmişleri yeteri kadar bilinmemektedir. Bu çalışmada, şimdiye değin ilmi yöntemlerle, sistematik ve bütüncül bir şekilde yazılmamış olan Zaza tarihinin nasıl ve hangi kaynaklarla yazılabileceği üzerinde durulmuştur. Böylece tarihçilikteki gelişmeler paralelinde teorik ve ampirik bir Zaza tarih yazımı haritası çizilmek istenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Zazalar, Anadolu, Osmanlı, Tarihyazımı, Modernizm

How to Write History of Zaza? An Attempt on Historiography and Sources

Abstract

The Zazas are one of the historical communities of Anatolia. Although the majority of the Zazas live in the eastern Anatolia, they have started to be visible today with population of several million who have migrated to various countries in Europe and largest city of Turkey's. The most distinctive feature of the Zazas is their language, called Zazaki. They have transmitted their language and culture to the geography they have lived for centuries. The Zazas, which remained as negligible community until the 19th century, was recognized by the world outside themselves, with the influence of modernism, the spread of transportation networks, the development of

* Dr. Öğr. Üyesi, *Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü*, Diyarbakır Yolu 7. km, 49250, Muş/Türkiye, m.alanoglu@alparslan.edu.tr, Orcid ID: 0000-0003-3631-6923

communication tools and the transformation of urbanization into the dominant lifestyle. The Zazas' desire to know and define themselves has been an engaging subject for a time. Despite this curiosity, the history of the Zazas and their cultural past that continues until today are not known. In this study, it is focused on how and through which sources the history of Zazas, which has not been written in a holistic way and systematic until now, can be written with scientific methods. Thus, it was aimed to draw a theoretical and empirical Zaza historiographical map on the axis of contemporary developments in scholarship.

Keywords: The Zazas, Anatolia, The Ottomans, Historiography, Modernism

Giriş

Zazalar, Türkiye'nin Doğu Anadolu bölgesinde yerleşik bir halktır. Zazaların en ayırıcı özellikleri konuştukları dil olan Zazaca ve kapalı yaşam biçiminin getirdiği nispeten korunmuş gelenek-görenek, günlük hayat pratikleri ve dinsel yaşam gibi kültürel öğelerdir. Fırat, Murat ve Dicle nehirleri ile kollarının oluşturduğu derin vadiler ve buraları çevreleyen dağlık alanlar yüzyıllardan beri Zazaların yaşam alanları olmuştur. Daha da özelleştirsek, bugün Bingöl'ün neredeyse tamamı, başta Palu olmak üzere Elazığ'ın doğu ve güney kısmı, Diyarbakır'ın kuzey ilçeleri ile Çermik, Urfa Siverek ve Adıyaman Gerger'in dâhil olduğu güney üçgeni, Tunceli'nin doğusu ile Erzincan'a, kısmen Gümüşhane'ye kadar uzanan kuzey yerleşimleri; Sivas'ın Zara, İmranlı, Divriği ve Ulaş ilçeleri, Muş Varto ile Bitlis'in Mutki ilçeleri ve Siirt'in Baykan Ziyaret beldesi yoğun şekilde Zaza nüfusu barındıran yerlerdir. Bunun dışında, belirtilen coğrafyadan muhtelif zamanlarda göçlerle başta Aksaray Ekecik, Kayseri Sarız, Erzurum, Kars, Adana, Mersin ve İstanbul olmak üzere Türkiye'nin çeşitli illerine yerleşmiş Zazaların oranı da azımsanmayacak derecededir. Ayrıca başta Almanya olmak üzere Avrupa'da önemli miktara ulaşmış bir Zaza nüfusu bulunmaktadır. Kesin olmamakla birlikte hem ana coğrafya hem de göçle gidilen bölgeler göz önüne alındığında, Zazaların toplam nüfusu için 4-5 milyon rakamları verilmektedir.¹

Zazalar kimdir ve tarihi süreçte nerelerde yaşamaktaydılar? Bugün yerleşik oldukları bölgelere dışarıdan mı geldiler? Eğer öyle ise buralara ne zaman, nereden ve nasıl geldiler? Siyasal ve sosyal organizasyonlar kurabildiler mi? Bugüne kadar varlıklarını nasıl sürdürdüler? Varlıklarını bugüne ulaştırmalarını sağlayan etmen sadece dil ve kültür müdür? Ortak bir tarihleri var mıdır? Bu türden soruların cevapları aynı zamanda Zaza tarihinin de bizatihi kendisi olacaktır. Yukarıdaki satırlarda belirtildiği üzere önemli bir nüfus ve yerleşim potansiyeline sahip olan bu halkın tarihi bugüne kadar temel kaynaklar ve ilmî yöntemlerle bütüncül biçimde yazıl(a)mamıştır. Tarih olmadan sadece dil ve kültürel öğelerle bu halkın geçmişi ve

¹ Murat Alanoglu, "Zazalar", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, EK. 2, İstanbul 2016, s. 696-698.

dolayısıyla günümüzdeki durumu anlayamaz. Bu çalışmada Zaza tarihinin nasıl yazılabileceği hususunda metot, zorluklar ve kaynaklara değinilerek yöntemsel bir çerçeve çizilmeye çalışılmıştır. Böylece Zaza tarihi yazımına rehberlik edebilecek teorik ve ampirik bir yol haritası hazırlanmıştır.

Zaza tarih yazımına geçmeden önce, dünyada tarih yazımının geçirdiği aşamalar, tarih düşüncesi ve insanın tarihe yüklediği anlamlardan bahsedilecektir. Daha sonra bu teorik zemin üzerinden Zaza tarihinin nasıl yazılabileceği sorusuna yanıt aranacaktır.

I. Tarihin Tarihi

Tarih, bir sosyal bilim disiplini olarak ilk insanın ortaya çıkışından yaşadığımız ana kadar devam eden geçmişi konu edinir. Ancak geçmişin tamamı tarih değildir, sadece kayıt altına alınan, unutulmayan ve bilinen kısmı tarih olarak değerlendirilir. Bu noktada geçmişin hatırlanmasını mümkün kılan bellek ile tarih arasındaki etkileşim ön plana çıkar.² Paul Ricoeur'a göre bellek tarihten önce gelir, tarih ise var olan bellek üzerine inşa edilen bilimsel bir bilgi yoluyla ortaya çıkar.³

İnsanın kendini sorgulaması, bilmesi ve hatırlama şekli olarak tarih ile geçmiş/gelenek arasında yakın bir bağlantı bulunmaktadır. Gelenek kavramına önem atfeden J.G. Herder'e göre gelenek, aslında bugün de aramızda yaşayan geçmiştir. Geleneği olmayan insan bir doğa varlığı olarak kalır. Bu yüzden, doğa varlığı olarak insanın bir tarihi yoktur; tarih içindeki insanın yani beşerin bir tarihi vardır. Her insan, bu nedenle, geçmişten aktarılan deneyimlerin ve bu deneyimlerin kuşaktan kuşağa geçtiği bir bağlam olarak insan türünün bir ürünüdür.⁴ Herder'in görüşünü başka şekilde ifade eden Henry Bergson'a göre geçmiş asla geçmişte kalan bir şey değildir, zira sürekli bizi izler; şimdiki zamandaki algı ve deneyim ile birleştirir. Bu bakımdan zaman, öznenin içinde süreklilik halinde akar.⁵ Nitekim Ricoeur'a göre de geçmiş bugün hala devam etmektedir.⁶ Geçmiş, sorduğumuz sorularla deşeriz. Sorularımız, elbette bugünümüz ve bugün yaşadığımız problemlerle ilgili olacaktır. Zira yüzyıllardır tarihin kapsamına girmemiş etnik gruplar, yerel ve dini cemaatler, kadınlar, çocuklar, işçiler ve siyahiler gibi konuların bugün fazla tercih edilmesinin bugünkü düşünüş biçimimiz, tartışma gündemimizle ve bu tartışmalara cevap arama yöntemlerimizle ilgili olduğu apaçık ortadadır.

Tarih, tarihsel geçmişin yaratıcı gücüdür. Yani, geçmişin yeniden tasarımı ve inşası anlamına gelir.⁷ Tarihin tasarımcısı olan tarihçi, öznesini kendisi seçer. Bu özne insanın evren ve tarih tasavvuruna göre Antik Çağ'dan günümüze kadar

² Belleğin çeşitli tezahürleri için bkz. Nuri Bilgin, *Tarih ve Kolektif Bellek*, Bağlam, İstanbul 2013.

³ Bkz. Paul Ricoeur, *Tarih, Hafıza, Unutuş*, çev. M. Emin Özcan, Metis, İstanbul 2012, s. 49.

⁴ Yahya K. Taştan, "Tarih: Kadim Dönemden 20. Yüzyıla Bir Bilimin Kimlik Arayışı", *Cibannüma*, II/2 (2016), s. 111.

⁵ R.G. Collingwood, *Tarih Tasarımı*, çev. Kurtuluş Dinçer, Doğu-Batı, İstanbul 2007, s. 255-256.

⁶ Paul Ricoeur, *Tarih, Hafıza, Unutuş*, s. 369.

⁷ Tarih tasarımı Collingwood'un önemli çalışmasının başlığını da taşımaktadır. Bkz. Not 5.

sürekli değişiklik göstermiştir. Tarih, 19. yüzyıla kadar daha ziyade efsane, mit veya ders alınacak olaylar ile kahramanlık hikâyelerinden ibaret bir edebi tür olarak kabul edilmekteydi. Ancak 19. yüzyıldan itibaren edebi bir türün dışında, önce doğa bilimlerine benzetilmeye çalışıldı, zamanla bunun dışında farklı ve kendine özgü bir yöntemi olan müstakil bir sosyal bilim olma yolunda ilerlemeye başladı. Modernitenin aşınmasıyla birlikte tarihin bu dönemde kazandığı önem ve tarih düşüncesinin aklın yetersiz kaldığı hallerde, insan ve toplumu anlayıp yorumlayabilme potansiyeli sebebiyle 18. yüzyıldaki “akıl çağı” ifadesi, 19. yüzyılda yerini “tarih çağına” bırakmıştır. Ampirik tarihçiliğin öncelendiği 19. yüzyılda, kaynak ve belgeye dayalı temel konular devlet ve siyaset meseleleri olduğundan dolayı tarihin ve tarihçinin öznesi hükümdarlar, kahramanlar, büyük adamlar, hanedanlar ve yönetici elitler olmuştur. Mekanik görüşün yerini görelilik kavramına bıraktığı 20. yüzyılın başından itibaren tarihin algılanması ve yorumlanmasında artık farklı yöntemlerin kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Bu bakışa göre, tikel olan insan faaliyetleri normatif değil, değişken ve kendine has özellikler taşımaktadır. Dolayısıyla tarih tek ve mantıklı bir gelişim çizgisinde ilerlemez, sonsuz çeşitlilik arz eden biricik ve çok yönlü fenomenlerden oluşan bir bütünden müteşekkildir. Buna göre tarihin muharrik gücü siyaset, devlet veya hükümdarlar değil, ancak insan ve bizatihi tarihin kendisi olabilir. Dolayısıyla tarih sadece hükümdarların, kahramanların ve büyük adamların faaliyetlerinin sahnelendiği bir yazım alanı olamazdı. O halde artık sıradan insanlar ve günöbirlik hayatın basit yönleri de tarihi anlatıda kendine yer bulmalıydı. Bu yönüyle tarih siyasî ve askeri gelişmelerin yanında, insan faaliyetinin türlü veçhelerini oluşturan sosyal, kültürel ve ekonomik gelişmeleri de ihtiva etmelidir. Öyle ki coğrafya, çevre, iklim, psikoloji ve duygular da artık tarihin içine dâhil olmuş yeni mefhumlardır. Böylelikle bireylerin ve halkların toplumsal yaşamı bütün yönleriyle tarih kapsamına alınmaya başlandı.⁸

Tarihin failinin devletler olduğunu savunan G. W. Frederick Hegel’e göre tarih, ancak devletlerin tarihidir.⁹ Başka bir deyişle tarihi yapanlar, sıradan bireyler, sınıflar ya da toplumlar değil, devletler ve devlet adamları yani büyük insanlardır.¹⁰ Annales’e kadar tarihte çok önemli rol oynamış devlet, din, ekonomi, sanat gibi varlıklar artık özerkliklerini yitirmiş ve yeni tarih anlayışıyla birlikte her şeyi kapsayan kültürün içine eklenmişlerdir.¹¹ Kültür artık seçkin bir sınıfın imtiyazlı entelektüel ve estetik alanı olarak değil, daha çok bütün bir halkın yaşamını

⁸ Tarihçiliğin gelişim seyri ve postmodernizm için bkz. Georg G. İggers, *Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme: Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı*, çev. Gül Ç. Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2016.

⁹ G.W.F. Hegel, *Tarih Felsefesi*, çev. Aziz Yardımlı, İdea, İstanbul 2010, s. 311-318.

¹⁰ M.A. Akyurt & İ. Coşkun, “Is State-centeredness the Distinctive Feature of Historiography in Germany?”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 38 (2018), s. 319.

¹¹ Annales eköü ve tarihçilikteki etkisi için bkz. Peter Burke, *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*, çev. Mehmet Küçük, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2002; *Tarih ve Tarihçi Annales Okulu İzinde*, der. Ali Boratav, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2010; Annales’in Türkiye tarihçiliğinde etkisi için bkz. Erdem Sönmez, *Annales Okulu ve Türkiye’de Tarih Yazımı*, Daktylos Yayınevi, İstanbul 2008.

sürdürme tarzı olarak anlaşılmaya başlanmıştır.¹² Tarihin konusu devlet, siyaset, siyasî ve askeri olaylar kadar halkların örf ve adetleri, maddî ve manevî kültürleri; teknik, iktisat, düşünce, zihniyet, aile hayatı, dil, din, ibadet etme biçimleri, sanat ve bilimler, kısaca insana dair olan her şeydir. Böylece tarihin genişleyen odağına devlet ve hükümdarların yanı sıra kültürün ortaya çıktığı toplum yaşayışı yerleşmiştir. Millî tarihin yerini milliyetlerin tarihi almıştır.¹³

19. yüzyılda Leopold von Ranke'nin¹⁴ ortaya attığı belgelere dayanan “tarihsel hakikat” fikri, tarihin ne şekilde yazıldığı ve okunduğu üzerinden tarihsel olgular, gerçeklik ve nesnellik gibi yerleşik kavramları sorgulayan postmodernizm ile birlikte “hakikatin ne olduğu” sorusuna dönerek tarihçinin inşâ ettiği söylemlerin doğruluğu sorgulanmaya başlandı. Bu şekilde bakıldığında, modernite ve öncesinde kimlikler bastırılırken, postmodernite kimliklerin hatta alt kimliklerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Postmodernizm süreci aynı zamanda ulus devletin ve hâkim ulusal kültürlerin çöküşüyle de ilişkilendirilebilir. Bu yeni dönemde siyasal, ekonomik ve kültürel hayat, artık küresel düzeyde cereyan eden gelişmelerden güçlü bir şekilde etkilenmeye başlamıştır. Ulus-devletin bilindik sınırları ve kurumları da buna paralel şekilde aşmıştır. Bu arada azınlık kültürleri ve yerel topluluklar, ulusal kimlik kavramına saldırarak bu yeni dönemin rüştünü ispatlamaya çalışan ve var olmak iddiasıyla ortaya çıkan siyasî oluşumlardır. Farklılık politikalarını destekleyen postmodernizm, akışkan ve değişken kimliklere önem vermektedir.¹⁵ Yüzyıllardır süreklilik arz eden ve bilhassa birkaç on yıldır belirginleşmeye başlayan Zaza varlığı ve bunun paralelinde gelişen Zaza kimliği aslında ulaşım, iletişim ve bilişim alanlarında yaşanan büyük değişimlerle bağlantılı bir seyir izlemiştir. Zira Zazaların önce Türkiye içinde daha sonra Avrupa'ya göçleri onların dış dünya tarafından tanınması ve bilinmesine yol açtı. Zazalar, esasen Zaza entelektüeller ve bilhassa Avrupa'da yaşayan Zaza diasporası, kendi dil, kültür ve tarihlerinin ayırıcı özelliklerinin farkına vardılar. Ancak bu uyanışın temel noktası aslında dil ve kültür ekseninde oluşmuştur.¹⁶ Çünkü Zaza tarihi henüz sistematik derin araştırmalar ile müstakil ve bütüncül bir şekilde yazılmamıştır.¹⁷ Peki, önceki satırlarda belirtildiği

¹² Yahya K. Taştan, “Tarih: Kadim Dönemden 20. Yüzyıla Bir Bilimin Kimlik Arayışı”, s. 117.

¹³ M.A. Akyurt & İ. Coşkun, “Is State-centeredness the Distinctive Feature of Historiography in Germany?”, s. 325.

¹⁴ Leopold von Ranke'nin hayatı, eserleri ve tarihçiliği için bkz. Cemil Ziya Şanbey, “Leopold von Ranke: Tarihcilere Yol Gösteren Bir Tarih Üstadı”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi*, 18/3-4 (1960), s. 273-289.

¹⁵ Yahya K. Taştan, “Tarih: Kadim Dönemden 20. Yüzyıla Bir Bilimin Kimlik Arayışı”, s. 96-97.

¹⁶ M. van Bruinessen, *Kürtlük, Türklük, Alevilik*, (çev. Hakan Yurdakul), İletişim, İstanbul 2011, s. 111-113.

¹⁷ Zazalarda kimlik, tarih, dil, edebiyat, din ve kültür konularını ihtiva eden derleme niteliğindeki genel bir kitap yakın zamanda yayımlandı. Ancak bu eserde Zaza tarihine kısmen yer verilmekte ve söz konusu kitapta bu çalışmada bahsedilen ana kaynaklar ile bütüncül metodolojiden yoksun olduğu ve müstakil bir Zaza tarihi özelliğine haiz olmadığını belirtmek gerekir. Bu kitapta Zazalar Kürt kavramı altında ele alınmakta ve Zazacanın Kürtçenin lehçesi olduğuna vurgu yapılmaktadır. Bilhassa Zazaların Kürtlüğü ispatlanmaya çalışıldığından kaynak ve anlatım yönünden

üzere uzun bir geçmişe ve belleğe sahip olan Zazaların tarihi var mı? Var ise nasıl veya hangi kaynaklarla yazılabilir? Diğer alt etnik gruplar gibi Zazalığın da ontolojik görünümünü borçlu olduğu tarih kavrayışı ve tarih yazımının gelişim çizgisinden bahsettikten sonra şimdi Zaza tarih yazımındaki zorluklar ve imkânlara yer verilecektir.

II. Zorluklar

Geleneksel tarihin yerini eleştirel tarihin almasıyla birlikte tarihe yukarıdan değil, aşağıdan bakma eğilimi ortaya çıkmıştır. Böylece insan ve insanın sıradan günlük eylemleri, yani “aşağıdakiler” görünür olmaya başlamıştır. Zaman ve değişimi incelemeyi amaçlayan tarihçilik, toplumsal hayata yönelen girişim ile günümüz toplumsal sorunların çözümü için tarihin kullanışlı bir araç olduğu da ortaya çıkarmıştır. Yani geçmişi bilme, anlama ve açıklama girişimi olarak tarih aynı zamanda günün problemlerinin çözülmesinde ve geleceğin şekillendirilmesinde rol oynayabilir.

Tarihsel kaynaklarda Zazalar ve dilleri aynı coğrafyayı ve yaşam biçimini paylaştıkları Ekrad/Kürt kavramı içerisinde değerlendirilmekteydi. Ancak 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında bilimsel yöntemlerle ve derinlemesine yapılan dil bilim, antropoloji, sosyoloji ve kültür çalışmalarında Zazacanın Kürtçenin bir lehçesi olmayıp müstakil bir dil olduğu izlenimini verdi. 1980’ler ve takip eden yıllarda Avrupa ve ABD’de yazılan kitap ile tezlerde, bilhassa İnanoloji’de ortaya konan doktora tezleri, Zazacanın bu özelliğini belirginleştirdi.¹⁸ Bunu Zazaların etnisite, tarih ve kültür olarak Kürtlerden farklı olabileceğini ifade eden çalışmalar takip etti. Fakat bu konuda henüz kabul edilebilir bir mutabakata varılmadığından Zazaların Kürtlüğü meselesi hala varlığını sürdüren bir tartışmadır.

Cumhuriyet döneminde ilkin 1930’lar, daha sonra 1960 ve 1980’lerde yoğunlaştığı görülen yayınlarda Kürtlerin ve Zazaların Türk olduğu tezi işlendi. Bu tez nispeten Zazalar arasında etkili oldu. Bunu Türkiye’deki siyasal ve ideolojik tartışmalar izledi. Nihayetinde 1990’lardan itibaren Zazaların kendini ifade ediş biçiminde daha farklı bir bakış ortaya çıktı. Buna göre Zazalar ne Kürt ne de Türk’tü. Yani Zazalar müstakil bir dil olan Zazacayı konuşan Zaza halkıdır. Bu durum esasen Zazaları için etnik, dilsel ve kimlikli bir bunalım anlamına da gelmektedir.¹⁹ Dolayısıyla Zazaların bugün Türklük, Kürtlük ve Zazalık arasında

“seçmeci/yanlı bir tavır” güdülmektedir. Bkz. Ercan Çağlayan, *Zazalar: Tarih, Kültür ve Kimlik*, Bilgi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2016, s. 57-104.

¹⁸ O. Mann & K. Hadank, *Mundarten der Zâzâ, Hauptsächlich aus Siverek und Kor*, Berlin 1932; T.L. Todd, *A Grammar of Dimili, Also Known as Zaza*, Michigan 1985; L. Paul, *Zazaki: Grammatik und Versuch einer Dialektologie*, Wiesbaden 1998; Zülfü Selcan, *Grammatik der Zaza-Sprache (Norddialekt)*, Berlin 1998; İlyas Arslan, *Verbfunktionalität und Ergativität in der Zaza Sprache*, Universität Düsseldorf, Düsseldorf 2016.

¹⁹ Konunun genişçe ele alındığı tez çalışması için bkz. Rasim Bozbuğa, *Kimlikleşme Kavşağında Zaza Kimliği ve Zaza Hareketi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2019;

yaşadığı varlık ve kimlik bunalımında²⁰ tarihin rolü dikkate alınmalı ve gelecek perspektifi buna göre şekillendirilmelidir.

Zaza tarihi için bugün en büyük problem hala Zaza tarihinin belirli mekâna/coğrafyaya oturtulamamasıdır. Tarihsel bellek mekâna içkindir. Nitekim M. Halbwachs'ın işaret ettiği gibi “hafıza aslında mekân ve nesnelere güçlü biçimde cisimleşir”.²¹ Zaza tarihinin öncelikle mekâna yerleştirilmesi ve bu mekân üzerinden Zaza tarihinin okunması gerekir. Zaza belleğinin mekânı olan Yukarı Fırat, Murat ve Dicle bölgesinin akarsuları, dağları, vadileri, ovaları bu anlamda incelenmelidir. İnsan-mekân ilişkisi, coğrafyanın ya da iklimin insan üzerindeki etkisi bu bakımdan irdelenmelidir. Elbette bahsedilen coğrafyada Zazalar, birlikte yaşadıkları Türkler ve Kürtler ile ilişkileri ve birbirlerini etkileme durumları da göz önünde tutulmalıdır.

Zaza tarihinin karşı karşıya kaldığı zorluklardan biri de Zazaların içerisinde bulunduğu kimlik bunalımı ve tarih yazımındaki ideolojik eğilimlerdir. Tarih tasarımı ve yazımında günün konjonktürü etkili şekilde kendini hissettirmektedir. Ancak tarihçilerin siyasî iktidarların, belli siyasal, sosyal ve ideolojik grupların ihtiyaçları için değil, kendi araştırma gündemleri doğrultusunda hareket etmeleri gerekmektedir. Aksi takdirde yazılan şey “kurgulanmış ve kullanılmış tarihten” öte bir anlam ifade etmeyecektir. Nitekim Cumhuriyet'in erken yıllarında ve bilhassa 1980'li yıllarda ulus-devlet politikaları ekseninde Kürtlerin ve Zazaların, Türk ve dillerinin Türkçe olduğunu göstermek amacıyla birçok kitap yazdırılmıştır.²² Ancak bunların bilimsel bilgi üretiminden ziyade dönemin şartlarının gereği ve belli bir amaca matuf oldukları bugün açıkça ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla tarihin siyasî ve ideolojik payanda olmak üzere yazılması belki kısa süreli neticeler getirebilir, ancak uzun vadede bunların anlamsızlığı anlaşılacaktır. Bu itibarla tarihi yazılmamış bir halk olan Zazalar için öncelikle yapılması gereken kuramsal kalıp ile ideolojilerden arındırılmış, yalnızca kaynak ve gerçekliklere dayalı saf bir bilimsel tarih yazmaktır. Tüm veriler, iyi bir şekilde tahkik edilen kaynaklarla ortaya çıkarıldıktan sonra ancak teorik bir çerçeve ile günümüzün yaygın sosyal bilim yöntemleriyle incelenebilir.

Tezin özeti niteliğindeki makale için bkz. Rasim Bozbuğa, “Milliyetçilik Teorileri Bağlamında Zaza Kimliği ve Zaza Hareketi”, *Bingöl Araştırmaları Dergisi*, 6 (2020), s. 43-78.

²⁰ “Bugün Zazalar siyasal ve ideolojik bakımdan üç fikir arasında bölünmüştür (kısmen kendini Türk kabul edenler, Zazalar Kürt'tür, dilleri de Kürtçenin bir lehçesidir diyenler ve Zazaların ayrı bir millet, Zazaca'nın bağımsız bir dil olduğunu iddia edenler)”. Bkz. Ludwig Paul, “Zazaca'nın Kökeni, Konumu ve Etnik Köken ile Dilin İlişkisi,” *I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu (13-14 Mayıs 2011)*, ed. Murat Varol, Ankara 2011, s. 21-23; Ludwig Paul, “Zāzā”, *EP*, XI, 491-492.

²¹ Bkz. Maurice Halbwachs, *Kolektif Hafıza*, (çev. Banu Barış), Heretik, Ankara 2017.

²² Hasan Reşit Tankut, *Zazalar Üzerine Sosyolojik Tetkikler*, Kalan Yayınları, Ankara 2000; Mehmet Eröz, *Doğu Anadolu'nun Türklüğü*, Türk Kültürü Yayınları, İstanbul 1975; Nazmi Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri -Osmanlı Belgeleri ile Kürt Türkleri Tarihi-*, yay. Ş.K. Seferoğlu & H.K. Türközü, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1982; M. Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Ankara 1981; Aydın Taneri, *Türkistanlı Bir Türk Boyu Kürtler, Kürtlerin Kökeni-Siyasî-Sosyal ve Kültürel Hayatları-*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1983.

Aksi halde bilgi olmayan bir alanda ideolojik akıl yürütmelerden ve temelsiz ön kabullerden ileri gitmeyen bir uğraş ile iştilgal edilecektir.

Şimdi esas konuya, Zaza tarihinin kaynaklarına ve bu kaynakların tarih yazımında kullanılabilme potansiyeline geçilebilir.

III. Yazı ve Tarih: Kayda Geçen Zaza Tarihi

19. yüzyıl ortalarına kadar tarih, daha ziyade devlet merkezli ve siyasî gelişme odaklı bir disiplin olarak öne çıkıyordu. Dolayısıyla gücü elinde bulunduran siyasî yapılar, devlet adamları, hanedanlar ve devlet bürokrasisi kendi varlıkları ile meşruluklarını kurumsallaştırmak ve kalıcı hale getirmek için yazıyla geçmişlerini belgelemişlerdir. Belgelere geçenler ve tarihin kapsamına girenler, güçlüler ve muktedirler olmuştur. İktidar ilişkilerinin alt basamaklarında kalan grupların ve sıradan insanların tarih sayfalarında yer alması nadiren mümkün olabilmektedir. Zazalar bu anlamda değerlendirildiğinde ancak merkezi devlet aygıtlarıyla ilişkileri çerçevesinde tarih sayfalarında kendilerine yer bulabilmişlerdir. Özellikle Osmanlı öncesi Arap-İran kaynaklarında ve Osmanlı döneminde Mirdasî, Süveydî, Zırkî ve Dunbulî/Dımılî Zaza beyliklerini ve bunların idarecileri bölgede hâkimiyet kurmuş devletlerin muhatabı olmuş, bu devletlerin ürettiği belgelerde yer alabilmişlerdir. Bu noktada bireysel veya kolektif bir gruptan olarak Zazalardan ziyade Zazaca konuşanların yaşadığı Eğil, Çermik, Palu, Çapakçur, Genç, Kığı, Mazgirt, Sağman ve Pülümür gibi şehirler ve buraları yöneten beyliklerden bahsetmek mümkündür. Bugün Zazaların yaşadığı yerleri, konuştuğu dil olan Zazacadan dolayı onlarla anılmaya başlanan coğrafyayı tarihsel süreç içinde farklı isimler altında görmekteyiz. Her ne kadar buralar Mervanî, Eyyubî, Akkoyunlu ve Safevî dönemlerinde yazılı tarihin kayıtlarına yansımış iseler de esasen görünür olmaları ve idarî bir konum elde etmeleri Osmanlıların 1515'te Diyarbekir bölgesinde hâkimiyet kurmaları ve burayı beylerbeylik şeklinde teşkilatlandırmalarıyla ilgilidir. Nitekim 1515'te Diyarbekir Beylerbeyliği kurulduktan sonra Zazaların yaşadığı şehirler, burada güçlü olan aşiret liderlerinin yönetimlerine verildi. Böylece dağınık Zaza aşiretleri ve köyleri bu beylerin karizmatik ve yerel otoriteleriyle idare edildi. Bu beylikleri temelde Mirdasî, Süveydî, Zırkî ve Pir Hüseyinoğulları başlığıyla incelemek mümkündür. Zira Mirdasî Aşireti'nin idaresindeki bölge Eğil, Palu ve Çermik olmak üzere üç kola ayrılmıştır.²³ Süveydî Aşireti'nin²⁴ yönetiminde olan bölgeler ise bugünkü Bingöl sınırlarını ihtiva eden Çapakçur, Genç, Hançuk ve kısmen Kığı

²³ Nusret Aydın, *Diyarbekir ve Mirdasîler Tarihi*, Piran-Gil-Çermog-Pale, Avesta, İstanbul 2011; Feyzullah Demirtaş, *Mirdasî Hükümdarları, "Palu ve Eğil Hükümetleri" ve Çermik Beyleri*, Sena Ofset, İstanbul 2005; Murat Alanoglu, *Osmanlı İdarî Sistemi İçerisinde Palu Hükümeti*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2017; Yunus E. Gördük "Eğil Emirliği'nin Kısa Tarihiçesi ve Eğil Emirlerine Ait Şecere Metninin Tercümesi", *OTAM*, 35 (2014), s. 91, 103.

²⁴ Süveydi beyleri için bkz. Şeref Han Bitlisi, *Şerefname Kürt Tarihi*, c. 1, çev. Abdullah Yeğin, Nubihar, İstanbul 2013, s. 292-299.

olarak belirtilebilir.²⁵ Zırkî beyleri Atak,²⁶ Tercil,²⁷ Mihrani (Lice-Hani-Hazro) ve Kulp²⁸ bölgesinde idare tesis ettiler.²⁹ Pir Hüseyinogulları ise 16. yüzyılda Çemişgezek sancağı olarak adlandırılan ve sonraki dönemde Pertek, Sağman, Mazgirt ve Kızıucaan (Pülümür) şeklinde idarî birimlere ayrılmıştır.³⁰ Bu bölge daha sonra Désim aşiretinden dolayı Dersim olarak adlandırılmış ve aslında Zazaca konuşulan İç Dersim (Hozat, Mazgirt, Nazımiye, Ovacık, Pülümür) halini almıştır.³¹ Ayrıca Süveydî Aşireti'nin bir kolu olan Pazukiler, Safevi döneminde etkin olup Gerger, Hısnımansur ve Çemişgezek bölgesinde varlık gösterirken Osmanlı döneminde daha ziyade Genç, Varto, Hınıs ve Tekman sahasında karşımıza çıkmaktadırlar.³² Osmanlıların Doğu Anadolu'da kesin hâkimiyet tesis etmesinden sonra Pazukilerin Safevi tarafını tercih ederek İran'a göç ettikleri görülmektedir. Doğu Anadolu'daki Zaza varlığının dışında İran'da Donbolî, Anadolu'da ise Dunbulî/Dımılî olarak adlandırılan beylik de Zaza beyliği olarak kabul edilmektedir. İran'da Donbolî olarak adlandırılan bu topluluğun tarihi kayıtlarda ve günümüz Türkiye'sinde Zazalar için Dunbulî/Dımılî kavramıyla benzerlikler kurulmaktadır. Zira Mutki, Siverek, Ergani ve Gerger bölgesindeki Zazalara Dımılî denilmektedir. Hoy, Urmiye, Makü, Salmas, Nahcivan ve Sökmenabad şehirleri Osmanlı-Safevi mücadelesi ve sonrasında Dunbulîlerin yaşadığı alanlardı. Özellikle Hoy şehri Dunbulî beyliğinin merkeziydi. 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Dunbulîler bu bölgelerde hâkimiyet sürdürdüler.³³

-
- 25 Abdullah Demir, "Belgelerle Çapakçur Sancağı 1515-1799", *I. Bingöl Sempozyumu*, Bingöl 2007, s. 195-210; Abdullah Demir, "18-19. Yüzyıllarda Çapakçur Sancağı ve İdarî Yapısı", *Arşiv Vesikalarına Göre Bingöl Kolokyumu*, 1-2 Ağustos 2009, Bingöl Belediyesi Yayınları, Ankara 2011, s. 27-42; Abdullah Demir, "XVI. Yüzyılda Safevi ve Osmanlı Döneminde Genç Beyleri", *II. Bingöl Sempozyumu (25-27 Temmuz 2008)*, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2009, s. 209-216.
- 26 Alpay Bizbirlik, "16. Yüzyılın Ortalarında Atak Sancağı ve Sancak Beyleri Üzerine Notlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 14 (1999), s. 109-133.
- 27 Alpay Bizbirlik, "16. Yüzyılda Tercil Sancağı Üzerine Notlar", *Osmanlı Araştırmaları*, 16 (1996), s. 85-120.
- 28 Alpay Bizbirlik, "16. Yüzyılda Kulp Sancağı Hakkında Sosyal ve Ekonomik Bir Araştırma", *Osmanlı Araştırmaları*, 13 (1993), s. 137-162.
- 29 Uğur B. Bayraktar, *Yurtluk-Ocaklıks: Land, Politics of Notables and Society in Ottoman Kurdistan, 1820-1890*, Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2015; Uğur B. Bayraktar, "Erken 19. Yüzyılda Kürt-Osmanlı İlişkileri: Zırkî Beyleri ve Hazro'da Yerel Siyaset", *Osmanlı Devleti ve Kürtler*, ed. İ. Özçoşar & S. Vali, s. 135-154.
- 30 M. Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Mazgirt, Pertek, Sağman Sancakbeyleri Pir Hüseyin Bey Oğulları", *OTAM*, 2 (1991), s. 239-265.
- 31 Mehmet Yıldırım, "Desimlî Aşireti'nden Dersim Sancağı'na", *Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/1 (2012), s. 34-71.
- 32 Pazuki beyleri için bkz. Şeref Han Bitlisi, *Şerefname Kürt Tarihi*, s. 362-370.
- 33 Donbolî/Dımılî beyleri için bkz. Şeref Han Bitlisi, *Şerefname Kürt Tarihi*, s. 344-350; M. Alanoğlu & M.Yücel, "Dımılî -Zaza Adının Menşei ve Tarihsel Gelişimi", *I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu* [13-14 Mayıs 2011], Bingöl Üniversitesi Yayınları, Ankara 2011, s. 313-326; *Iranica Ansiklopedisi*'nin "Donbolî" maddesinde Donboliler ile Türkiye Zaza/Dımılîlerinin akrabalığı teyit edilmektedir. Bkz. <http://www.iranicaonline.org/articles/donboli-1> (Erişim Tarihi: 28.06.2017).

Osmanlı idarî teşkilatında farklı yönetim tarzları uygulanmaktaydı. İmparatorluğun başka yerlerinde uygulanan, yerel beylerin idaresine verilen yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklarının bazıları Zaza beylerinin yönetimindeydi. Palu, Eğil ve Genç hükûmet sancak iken Çapakçur, Hançuk, Kulp, Atak, Tercil,³⁴ Mazgirt, Sağman ve Kızıcaan yurtluk-ocaklık olarak idare edilmekteydiler. Çermik ve Kiğı ise klasik Osmanlı sancağı olmakla birlikte buralar da bölgenin yerel aileleri tarafından idare edilmiştir.³⁵ Zazaların yaşadığı bölgeler sancak veya nahiye ile buralara bağlı köyler şeklinde yer almışlardır. Donboli/Dunbulî beyleri kısa bir dönem Osmanlı hâkimiyetine girmekle birlikte Safevi ve sonraki İran devletlerinin yönetimi altında birkaç asır varlıklarını sürdürmüşlerdir.³⁶

Osmanlı idaresinde, Ekrad veya Kürt beyleri şeklinde de kaydedilen yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancakların yönetimi, kayd-ı hayat şartıyla bölgedeki beylerin idaresine verilmekteydi. İmparatorluğun muhtelif eyaletlerinde de uygulanmakla birlikte, bunlardan bazılarının yukarıda belirtilen Zaza yerleşimleri olması ve buralarda yaşayanların Zazaca konuşmasından dolayı buraları Zaza beylikleri veya sancakları şeklinde tasnif etmekte beis yoktur. Bahsedilen beyliklerin idaresi sürekli bu ailelerin uhdesinde kalmıştır. Bu durum 1515'ten Tanzimat'ın uygulanmaya başlandığı 1850'lere kadar dört asır sürmüştür. Dolayısıyla Zaza tarihini sadece Zaza etnonimi bağlamında değil, aynı zamanda bu şehirler ile buraların yönetimleri ekseninde de incelemek gerekir. Zira Cumhuriyet dönemine kadar Osmanlıların ürettiği belgelerin bu sancaklar ve bunların yöneticilerinin muhatap alınarak yazıldığını söylemek mümkündür. Osmanlı Arşivi'nde sadece Zaza kelimesiyle arama yaptığımızda kişi, aşiret, köy adı olarak ancak yüzü bulacak belgeyle (bunların çoğu 1850'den sonraya ait) karşılaşırız. Oysa bahsedilen şehirler, sancaklar ve yöneticileri ile ilgili hem defter hem de müteferrik evrak arasında binlerce belgeye ulaşmak mümkündür. O halde Zaza tarihi çalışan araştırmacının bunu dikkate alması ve yola böyle koyulması gerekir. Bu durum sadece arşiv için değil aynı zamanda kütüphanelerdeki el yazması ve matbu eserler için de geçerlidir.

Osmanlı öncesi İslam kaynakları, bilhassa coğrafya eserleri Zaza ve Dımililerin (Dunbulî) yaşadıkları şehirler ile yerleşim yerlerinin coğrafi ve idarî yapısı hakkında bilgiler sunmaktadırlar. Bilhassa dönemin temel kaynakları arasında yer alan İbn-i İsfendiyâr³⁷, Mesudî³⁸, Yakut el-Hamevî³⁹, Vâkidî⁴⁰, Belâzurî⁴¹, İbn-i

³⁴ Tercil sancağı, bir süre hükûmet statüsü de kazanmıştır.

³⁵ Yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancak uygulamaları için bkz. Orhan Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükûmet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", *OTAM*, 10 (1999), s. 119-137; M. Ali Ünal, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaletine Tâbi Sancakların İdarî Statüleri", *X. Türk Tarih Kongresi'ne Sunulan Bildiriler (1986)*, Ankara 1994, s. 2211-2220.

³⁶ Veysel Başçı, "Dunbulî Beyliği Tarihi ve Tarihi Kronikleri [XIII-XVIII. yy.]", *Kadim Akademi SBD*, 3/2 (2019), s. 63-114.

³⁷ İbn-i İsfendiyâr, *Tarih-i Taberistan*, c. II, tash. Abbas İkbâl Aştıyani, Tahran 1386/2007, s. 162.

³⁸ el-Mesudî, *Mürâci'ü'ş-Şehab ve meâdini'l-cevher*, thk. M.M. Abdulhamid, Beyrut 1988.

³⁹ Yakut el-Hamevî, *Mü'cemü'l-Büldân*, Beyrut 1995.

Hallikân⁴², Umerî⁴³, Eskalanî⁴⁴ ve Firuzabadî⁴⁵ bunların en önemlileridir. Mervanî döneminde bölgenin siyasal ve sosyal gelişmeleri ile Dunbulî-Zaza aşiretlerine dair bazı bilgileri İbnü'l-Ezrak aktarmaktadır.⁴⁶ 13. yüzyıla ait Hasankeyf tarihinde de Dunbulilerden (Zazalar) ve beylerinden bahsedilmektedir.⁴⁷

Akkoyunlular döneminde Diyarbakir'i çevreleyen Zaza yaşam alanlarının siyasî, sosyal ve idarî yapısı *Kitâb-ı Diyarbakirîyye*'de ayrıntılı şekilde Akkoyunlu tarihi paralelinde anlatılmaktadır.⁴⁸

Arapça eserlerin yanı sıra özellikle Dunbulî tarihini konu alan Farsça birçok eser de bulunmaktadır. Dunbulî hanedanından olan Abdurrezak Dunbulî'nin (1762-1827) *Tarih-i Dunbulî, Nigaristan-ı Dâra, Ma'asâr-ı Sultanîye, Tecrübet'ül Ebrâr ve Tesliyetü'l Ebrâr* ve *Tarih-i Denâbile* adlı eserleri bir hayli ehemmiyet arz etmektedir.⁴⁹

Osmanlı dönemi el yazması veya matbu eserlerde Zaza tarihine dair neler bulunabilir? Genel itibariyle 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı kronikleri taranırsa Zaza beyliklerine gönderilen sefer emirleri, merkez-taşra ve muhtelif siyasal-iktisadî gelişmeler bağlamında mezkûr sancakların kayda geçirildiği görülecektir. Kütüphanelerde mahfuz mecmualar ve kanunname metinleri bugüne kadar yeterince incelenmemiştir. Nitekim yakın zamanda bir mecmuada Yavuz Sultan Selim'in Palu ve Çemişgezek beylerine verdiği sancak yönetim belgeleri olan beratlar tespit edilmiştir. 1515 tarihli bu erken dönem belgelerinde yer alan Palu ve Çemişgezek'in idarî ve sosyal yapısına dair bilgiler hayli önemlidir.⁵⁰ Bölgede 1515-1516 yıllarında Osmanlı hâkimiyetinin kurulmasında rolü olan İdris-i Bidlîsî'nin bizzat şahitlik ettiği olaylarda Palu, Bingöl, Eğil ve Çemişgezek'in yöneticisi olan beyler de yer almıştır.⁵¹

⁴⁰ el-Vâkidî, *Tarihü'l-Fütubü'l-Cezîre ve'l Habur ve'd-Diyar-ı Bekr ve'l Irak*, thk. Abdülaziz Feyyad Harfus, Dımaşk 1996.

⁴¹ el-Belâzurî, *Fütübu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.

⁴² İbn-i Hallikân, *Ve'fâyâtü'l-ayân ve ebnâü ebnâ'î-Zaman*, thk. İhsan Abbas, Beyrut 1972.

⁴³ Fadlullah İbnu'l-Umerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikî'l-Emsâr*, thk. Ahmed Zeki Paşa, Kahire 1342.

⁴⁴ İbnül Hacer el-Eskalanî, *Tensir'ül Müntebih bi Tabrir'ül Müştebih*, thk. M.A. Ennacar & A.M. el Becavî, c. II, Beyrut Trs.

⁴⁵ Mecduddin Firuzabadî, *el-Kamûsu'l-Mubît*, c. I, Matbaatu's-Saade, Mısır trs.

⁴⁶ İbnu'l-Ezrak, *Târibu'l-Fârikî, ed-Devletü'l-Mervânîyye*, thk. Bedevî Abdullatîf Avâd, Beyrut 1974.

⁴⁷ el-Hasan b. İbrahim el-Mûnşi el-Hisnî, *Târikb Hısn Kaifâ*, haz. Yusuf Baluken, Nûbihar, İstanbul 2019.

⁴⁸ Bilhassa Palu, Bingöl ve Dersim bölgesi anlatılarında bilgi edinilebilir. Bkz. Ebu Bekri Tihranî, *Kitâb-ı Diyarbakirîyye*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2014, s. 34, 71, 84, 147.

⁴⁹ Veysel Başçı, "Dunbulî Beyliği Tarihi ve Tarihi Kronikleri [XIII-XVIII. yy.]", s. 86-96; Rıza Kurtuluş, "Dünbulî, Abdürrezzâk Big b. Neccef Kulı Han", *DİA, c. Ek-1*, İstanbul 2016, s. 355-356.

⁵⁰ Beyazıt Devlet Kütüphanesi, *Kanunnâme Mecmuası, Velîyüddin Efendi*, No: 1969, vr. 107-108b; Murat Alanoğlu, "Yavuz Sultan Selim'in Doğu Anadolu Politikasına Dair Üç Belge", *18. Türk Tarih Kongresi* (1-5 Ekim 2018, Ankara), Sözlü Bildiri, Yayım sürecinde.

⁵¹ İdris-i Bidlîsî, *Selim Şah-nâme*, haz. Hicabi Kırılanc, Hece, Ankara 2016.

Zaza beylikleri hakkında en derli toplu bilgiler ise Şeref Han'ın 1597'de kaleme aldığı Kürt beyliklerinin tarihi olan *Şerefnâme*'de bulunmaktadır. *Şerefnâme*'de Zaza kavramı geçmemekle birlikte Mirdasî, Süveydî, Zırkî, Çemişgezek, Pazukî ve Dunbulî beyleri ayrı başlıklar altında kronolojik ve idarecilik yapan kişiler merkeze alınarak aktarılmaktadır.⁵² *Şerefnâme*'nin birçok tercüme ve zeyli de bulunmaktadır. Bunlardan birisi Zaza tarihi açısından önem arz etmektedir. İki Topkapı Sarayı'nda diğeri İngiltere'de British Library'de iki nüshadan oluşan bu tercüme, Palu hâkimi Yensur Bey'in kâtibi Şem'î tarafından kaleme alınmıştır. *Şerefnâme*'nin 1597'de son bulan anlatımı, Şem'î tarafından Farsçadan Osmanlı Türkçesine çevrilmiştir. Ayrıca Palu, Eğil ve Çermik beyleri kısmında anlatılan tarihi sürece zeyl (ek) yapılarak olaylar 1682 yılına kadar uzatılmıştır. Burada Palu beyleri, beylerin halkla ilişkileri ve Palu'da inşa edilen eserler hakkında önemli bilgiler mevcuttur.⁵³

Sadece tarih kitapları değil erken dönemde Mehmed Aşikî'nin *Menâzirü'l-Evâlim*⁵⁴ ve Kâtîp Çelebi'nin *Cihannümâ'sı*⁵⁵ gibi Osmanlı coğrafya eserlerinde de Zazalar ve Zazacanın konuşulduğu yaşam alanlarına yer verilmiştir. Keza Zaza kavramından bahseden ilk örneklerden biri olarak Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'si de bu anlamda anılmaya değerdir. Zaza aşiretleri, Zazaların yaşadığı şehirler ve Zazacanın varlığına dair kıymetli bilgileri haizdir.⁵⁶

19. yüzyılda kaleme alınan Osmanlı coğrafyası ile idarî yapının aktarıldığı Şemseddin Samî'nin *Kamusu'l-A'lam*'ı⁵⁷ ile diğer coğrafya eserleri de yine bugün Zazaca konuşulan coğrafya hakkında veriler içermektedirler.⁵⁸

Zazalar ve Zaza şehirleri hakkında ayrıntılı bilgiler sunan bir diğer kaynak grubu da canlı anlatımlar içeren seyahatnâmeler ile araştırma, gezi ve gözlem raporlarıdır. Hem yerli hem de yabancı birçok seyyah, diplomat, din adamı, misyoner ve bilim insanı Zazaların yaşadığı bölgelere giderek bizzat gördüklerini veya görüştikleri insanlardan dinlediklerini raporlamışlardır. Bu minvaldeki ilk seyahat örneklerinden biri Osmanlı öncesinde Akkoyunlu idaresindeki Diyarbekir

⁵² Bkz. Şeref Han Bitlisi, *Şerefname Kürt Tarihi*'nin muhtelif bölümleri.

⁵³ Şem'î, *Tercüme-i Tevârih-i Şeref Han*, TSMA, Revan 1369; Şem'î, *Şerefnâme Tercümesi ve Zeyli*, British Library Add. 18547; Bu iki nüshanın edisyon kritik yayını için bkz. *Terceme-i Tevârih-i Şeref Han*, haz. Adnan Oktay, Nubihâr, İstanbul 2016.

⁵⁴ Muhtelif sayfalar için bkz. *Aşık Mehmed, Menâzirü'l-Avâlim*, c. 2, haz. Mahmut Ak, TTK, Ankara 2007.

⁵⁵ Muhtelif bölgeler için bkz. *Kitâb-ı Cihannümâ li-Kâtîp Çelebi*, c.1, Tıpkıbasım, haz. Fikret Sarıcaoğlu, TTK, Ankara 2009.

⁵⁶ Çeşitli yerler için bkz. Evliya Çelebi b. Mehemed Zallî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini, 3. Kitap, haz. S.A. Kahraman & Y. Dağlı, YKY, İstanbul 2006.

⁵⁷ Bingöl, Genç, Palu, Varto anlatusına bakılabilir. Şemseddin Sâmî, *Kamusu'l-A'lam*, c. II, III, V, İstanbul 1306/1888.

⁵⁸ Ali Saîb, *Coğrafya-i Mufasssal Memâlik-i Devlet-i Osmanî*, Konstantiniye 1304; Ali Cevad, *Memâlik-i Osmanîyenin Tarih ve Coğrafya Lüğâtı*, Kısmı Evvel Lüğât-ı Coğrafya, Dersaadet 1313.

ve Palu'yu ziyaret eden İtalyan seyyah Barbaro'ya aittir.⁵⁹ Keza 1612'de Diyarbakir, Harput, Palu ve Bingöl'e uğrayan Polonyalı Simeon, bölge hakkında değerli bilgiler aktarmaktadır.⁶⁰ Yine 1762'de Diyarbakir bölgesine gelen Danimarkalı seyyah ve haritacı C. Niebuhr, bölgedeki aşiretler ve nüfusları hakkında bilgiler nakletmektedir.⁶¹ Bir diğer seyyah, 1838 yılında Ergani, Harput, Palu ve Bingöl'ü ziyaret eden İngiltere'nin Erzurum konsolosu J. Brant'tır. Gezdiği yerler hakkında önemli bilgiler vermektedir.⁶²

Rus dilbilimci ve İranoloji uzmanı P.İ. Lerch, 1856'da Kırım Savaşı'nda esir düşerek Smolonsk bölgesindeki Roslow kampında kalan Kürtler ve Zazalarla mülakatlar yapmıştır. Bingöl ve Palulu Zazalarla yaptığı bu görüşmelerden elde ettiği dil derlemeleri ve anlatı malzemesini daha sonra rapor şeklinde kitaplaştırmıştır. Zazaca'nın ilk yazılı örnekleri olarak kayda geçen bu hikâyelerden "*Qengê Nêrib û Siwoni, Qengê Nêrib û Hêni, Aşireté Siwoni ve Çemçequ Paşa*" bölgedeki aşiretler, köyler arasındaki çatışma, kavga ve kan davaları gibi tarihsel olaylardan bahsetmektedir.⁶³ 1866'da Diyarbakir, Eğil ve Dersim bölgesine gelen İngiltere başkonsolosu J.G. Taylor, gezi notlarında bölgeyi ayrıntılı şekilde anlatmaktadır.⁶⁴ 1878 yılında Patrikhane tarafından İstanbul'dan gönderilen birkaç Ermeni rahip, bir süre Harput, Palu, Dersim ve Bingöl'de zaman geçirmiş ve buraların coğrafi, demografik, sosyal ve iktisadî yapısı hakkında ayrıntılı raporlar hazırlamışlardır.⁶⁵ İngiltere'nin Erzurum konsolosluğunu yapan Henry Trotter'in 1880 tarihli raporunda Kürtlerle birlikte Zazalar ve Zazacaya dair kimi bilgiler de yer almaktadır.⁶⁶ 1881 yılında Diyarbakir ve Siverek'te Zaza bölgelerini inceleyen

⁵⁹ Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, çev. ve not: Tufan Gündüz, Yeditepe, İstanbul 2009, s. 103.

⁶⁰ *Polonyalı Simeon Seyahatnâmesi*, haz. Hrand Andreasyan, İstanbul 1964, S. 90-96.

⁶¹ C. Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Landern*, Frankfurt 1994, s. 417-419.

⁶² James Brant, *1838 Yazında Kürdistan*, çev. A. Celil Kaya, Rupel, İstanbul 2014; Fatih Gencer, *İngiliz Konsolos James Brant'ın Gözleriyle Doğuda Değişim Yılları 1836-1852*, Gece Yayınları, İstanbul 2018.

⁶³ Eserin Rusçası için bkz. P.I. Lerch, *Issledovanija ob Iranskix Kurdax i ix predkax severnyx Xaldejax*, c. I-III, Saint Petersburg 1856-58; Eserin Almancası için bkz. Peter Lerch, *Forschungen über die Kurden und die Iranischen Nordchaldaer, I-II*, Rusya Bilimler Akademisi, St Petersburg, 1857; Bu metinlerin çeviri ve değerlendirmesi için bkz. Mehmet Aslanoğlu, *Lerch'in Zazaki Derlemelerinin Çevrimyazımı ve Türlerine Göre Sözcüklerin Tablîli*, Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bingöl 2014.

⁶⁴ J.G. Taylor, *Ermenistan, Kürdistan ve Yukarı Mezopotamya Gezi Günlüğü (1866) Dersim Dağlarındaki Gezi Notlarıyla*, çev. Fatma B. Helvacıoğlu, Kalan, İstanbul 2020.

⁶⁵ V. Bardizaktsi & B. Natanyan & K. Sirvantsdyants, *Palu-Harput 1878: Çarsacak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hıran ve Civar Bölgeler, II. Cilt/Raporlar*, haz. Arsen Yarman, Belge, İstanbul 2010.

⁶⁶ National Archive, Foreign Office, 78/3132'den aktaran Muhammed Köse, "Erzurum İngiliz Konsolosu Yüzbaşı Henry Trotter'in 1880 Tarihli Raporunda Doğu ve Güneydoğu'nun Etnik Dini, Sosyal ve İktisadi Yapısı", *Asia Minor Studies*, 6/12 (2018), s. 149,

Fransız Antropolog Chantre, gezi raporlarının yanında fotoğraflarla Zazalara dair antropolojik ve fizyonomik yazılı-görsel materyal sağlamaktadır.⁶⁷ 1888 ila 1895 yılları arasında tüm Dersim'i gezen Ermeni Antranik, seyahat notlarında bölgenin siyasal, demografik, kültürel, sosyal, coğrafi, mimari ve iktisadî yapısına dair ehemmiyetli malumat aktarmaktadır.⁶⁸ Keza 1914 yılında Dersim'i ziyaret eden İngiliz L. Molyneux-Seel, bölge hakkında gözlemlerini bir makale ile yayımlamıştır.⁶⁹ Benzer şekilde bölgeyi gezen birçok diplomat, coğrafyacı, seyyah ve arkeoloğun bölge ile ilgili kayıtları bulunmaktadır.⁷⁰ Dolayısıyla bu tarz eser ve kayıtların Zaza tarihi bağlamında ve her bir şehir için detaylıca incelenmesi elzemdir.

Elyazması ve matbu kitaplar ile seyahat anlatılarından sonra kaynakları daha da detaylandırmak için Osmanlı Arşivi, Zazalar hakkında araştırmacıya neler sunabilir sorusuyla devam edelim. Dünyada en iyi kayıt tutan devletlerden biri de Osmanlı İmparatorluğu'ydü. Bu kayıtları günümüze ulaştırma başarısı gösterebilen birkaç örnekten biri olan Osmanlı Arşivi, 15. yüzyıldan başlayarak 20. yüzyılın başına kadar, Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerinde olduğu gibi, sınırları çizilen Zazaların yaşadığı coğrafyanın siyasî, sosyal, ekonomik, demografik ve kültürel birçok yönünü aydınlatacak materyale sahiptir. Özellikle 16. yüzyılda asker ve vergi potansiyelini belirlemek maksadıyla tutulan Tahrir Defterleri söz konusu Zaza yerleşmelerinin belirtilen yüzyıldaki nüfus, tarım ve şehirleşme tarihini kayda geçirmiştir. Bugün elimizde Çapakçur (Bingöl), Kiğı, Mazgirt, Pülümür, Varto, Lice, Hani, Kulp, Ergani, Çermik, Siverek ve Gerger'e ait Tahrir Defterleri bulunmakta olup bunların tamamı incelenerek araştırmacıların istifadesine sunulmuştur.⁷¹ Hala yayımlanmamış veya kısmen yayınlanmış onlarca defter

⁶⁷ Ernest Chantre, *Les Kurdes: Esquisse historique et ethnographique*, Lyon 1897; Mission scientifique de Mr. Ernest Chantre, sous-directeur du Museum de Lyon, dans la Haute Mésopotamie, le Kurdistan et le Caucase/Photographies de Mr. le Capitaine Barry, Lyon 1881 (Fotoğraf Albümü I, III, IV).

⁶⁸ Antranik, *Dersim Seyahatname*, çev. Payline Tomasyan, İstanbul 2017.

⁶⁹ L. Molyneux-Seel, "A Journey in Dersim", *Geographical Journal*, 44/1 (1914), s. 49-68; L. Molyneux-Seel, "Report on Dersim", *Record of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, British Documentary Sources. Vol. 4 (1900-1914), Cambridge University Press, 1911.

⁷⁰ Özellikle Dersim Alevi Zazalarına dair seyyah, misyoner ve diplomatların anlatıları için bkz. Yalçın Çakmak, *Sultanın Kızılbaşları: II. Abdülhamid Dönemi Alevi Algısı ve Siyaseti*, İletişim, İstanbul 2019, s. 250-280, 403-411.

⁷¹ *1550 Tarihli Çapakçur Livası: Nüfus ve İskân*, (haz. M. Mahfuz Söylemez-Abdullah Demir), Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2009; *294 Numaralı Hıms Livası Mufassal Tahrir Defteri (963/1556)*, Ankara 2000; *998 Numaralı Mubâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-ı Bekr ve 'Arab ve Zü'l-kâdirîyye Defteri (937/1530)*, c. 1, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 1998; M. Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Ankara 1999; Mehmet Salih Erpolat, *XVI. Yüzyılda Diyarbekir Beylerbeyliğindeki Yer İsimleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 1999; Mehmet Salih Erpolat, *Ergani Sancağı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 1993; Murat Alanoğlu, "Kızıuçan'dan Pülümür'e Osmanlı İdâresi (1518-1923)", *Pülümür*, ed. Şükrü Aslan, Ütopya, Ankara 2016, s. 55-60; Zülfiye Koçak, "Osmanlı Pülümür'ünde (Kızıuçan) Nüfus ve Yerleşme (1518-1927)", *Pülümür*, (der. Şükrü Aslan), Ütopya, Ankara 2016, s. 17-30; Zülfiye

barındırdığı kullanışlı verilerle incelenmeyi beklemektedir.⁷² Belki de en önemlisi Zazaca yer ve kişi adları, bu tür kayıtlardan 1500'lerin başından başlanarak takip edilebilmektedir.⁷³ Dolayısıyla Zazaların buradaki varlığının yer ve kişi adları üzerinden ortaya konulması noktasında Tahrir Defterleri oldukça ehemmiyet arz etmektedir.

Osmanlı merkezinin karar alma organı olan Divân-ı Hümayûn'da ülkenin siyâsi, sosyal, ekonomik ve sair işlerine dair kararlar alınır ve bu kararlar ilgili bölgelere gönderilerek uygulamaya konurdu. Alınan kararın bir kopyası divan sicilleri denilen defterlere kaydedilirdi. Divan defter serileri denilen bu kayıtlar Mühimme, Şikâyet ve Ahkâm olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Mühimme Defterleri 1545'ten 1918'e kadar düzenli şekilde tutulmuştur. 1650'den itibaren Mühimme Defterlerine işlenen şikâyet konuları için Şikâyet Defterleri denilen ayrı bir defter türü tutulmuştur. 1742'lerden sonra şikâyet ve sair konular arttığından defterler eyalet bazlı olarak kaydedilmeye başlanmış ve bunlara Eyalet Ahkâm Defterleri denilmiştir.⁷⁴ 16-19. yüzyılda Zaza beylerinin idaresinde olan sancaklara devlet merkezinin talimatları ve sair idarî-bürokratik işlemler için Mühimme Defteri, 1650'den sonrasında adalet sisteminin işleyişi ile birlikte bölgedeki şikâyet ve sosyo-ekonomik gerilimler için Atık Şikâyet Defteri, 1742'den sonraki şikâyet ve sair meseleler için Eyalet Ahkâm Defteri serileri incelenmelidir. Zazaların yaşadığı yerleşimler Erzurum,⁷⁵ Sivas⁷⁶ ve Diyarbakır⁷⁷ eyaletlerine bağlı olduğundan buralara ait Ahkâm Defterleri taranmalıdır.

17. yüzyılda avârız vergisini ödeyecek mükellefleri tespit etmek üzere müstakil avârız tahrirleri yapılmıştır. 16. yüzyılın klasik timar Tahrir Defterleri kadar

Koçak, "Tapu Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Varto Nahiyesi", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 5/13, (2018), s. 219-253.

⁷² Örneğin BOA, TT. d. no. 64, 200; TKGM, TT. d. no. 95, 96, 151, 155.

⁷³ Örneğin Tavz, Zikte, Kasan, Sivan, Avdılan, Sayer, Mergsir, Dovdan, Kılıban, Dara Hêni gibi Zazaca yer adları olarak 1500'lü yıllardan itibaren Tahrir Defterlerinde yer almaktadır. Ayrıntı için bkz. *1550 Tarihli Tahrir Defterine Göre Çabakur Livası: Nijus ve İskân*, haz. M. Mahfuz Söylemez-Abdullah Demir, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2010, s. 23.

⁷⁴ Feridun M. Emecen, "Osmanlı Divanının Ana Serileri: Ahkâm-ı Mirî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3/5 (2005), s.107-139.

⁷⁵ Hikmet Çiçek, *Erzurum Vilâyeti 1 Numaralı ve 1155-1162/1742- 1749 Tarih Ahkâm Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi* (s. 65- 130), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2011; Hikmet Çiçek, "2 Numaralı ve 1155-1191/1742-1777 Tarihli Erzurum Ahkâm Defteri'nin Şekil ve İçerik İncelemesi", *Çayeli'nden Erzurum'a Yrd. Doç. Dr. Cemil Kutlu-Armağan Kitap-*, ed. Selami Kılıç-Ahmet S. Yıldırım, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2016, s. 569-586.

⁷⁶ 1742-1908 yılları arasını kapsayan 36 defter bulunmaktadır. Bkz. Buket Çelik, "Özellik ve İçerik Bakımından Sivas Ahkâm Defterleri (1742-1908)", *I. Uluslararası Tarih ve Kültür Kongresi*, 19-22 Ağustos 2017 Gaziantep, İksad, Adıyaman 2017, s. 112-137.

⁷⁷ Diyarbakır'ın 1742-1875 yıllarını ihtiva eden dokuz adet Ahkâm Defteri bulunmaktadır. Defterin transkripsiyon yayını için bkz. *Divân-ı Hümayûn Sicilleri Diyarbakır Ahkâm Defterleri*, c. 1-9, haz. Ahmet Zeki İzgöer, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Diyarbakır 2016.

kıymetli veriler sunan avarız sayımlarına ait mufassal defterlerde her bir kazadaki mahalleler, köyler ve mezralar ile burada yaşayan kişiler ve ödeyecekleri vergi miktarları kayda geçirilmiştir. Bu kayıtlar incelenerek söz konusu bölgelerdeki nüfus, iskân ve tarımsal üretim ile birlikte idarî ve iktisadî durum tespit edilebilmektedir. Bu anlamda kullanışlı veriler sunan 1642 tarihli Erzurum Eyaleti mufassal Avarız Defteri birkaç Zaza yerleşimi hakkında bilgiler içermektedir. Kızıuçan (Pülümür) ve Varto bu verilerle incelenmiş yerlerdir.⁷⁸ Keza Sivas bölgesine ait kaynaklardan yerleşimler takip edilebilirken maalesef en fazla Zaza yerleşimi barındıran Diyarbekir Eyaleti'nin mufassal avarız defteri bulunmadığından eyalet merkezi ve sancaklar bu kaynaklar kullanılarak incelenememektedir.⁷⁹

Zaza beylerinin idaresinde olan sancaklardan yurtluk-ocaklık olanlar timar sistemine dâhil iken hükûmet sancaklarda timar sistemi uygulanmamıştır. Bununla birlikte hükûmet sancakların beylerine ve onların yakınlarına, komşu sancaklarda zeamet ve timar verildiği görülmektedir.⁸⁰ Dolayısıyla timar sisteminin işleyişini gösteren Timar Ruznamçe ve Timar İcmal Defteri hem yurtluk-ocaklık hem de hükûmet sancaklardaki idarî yapıyı, köylerin ve mezraların kimlerin tasarrufunda olduğunu ve buradaki vergi miktarını ve dolayısıyla iktisadî yapıyı anlamayı sağlamaktadır. Buraları yöneten beyler ile onların akrabaları ve yakın adamlarının biyografik bilgisini elde etmemizi de mümkün kılar. Dolayısıyla 16-18. yüzyıllar için hem Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi hem de İstanbul'da Osmanlı Arşivi'nde kayıtlı yüzlerce defter taranmalıdır.⁸¹

16-19. yüzyıl arasında Zaza yerleşimlerinin olduğu sancaklara yapılan yönetici atamalarını takip etmek üzere Ruûs, Tahvil ve Sancak Tevcih Defterleri kullanılabilir. Nitekim bu verilerle Palu, Çabakçur (Bingöl), Tercil ve Atak incelenmiştir.⁸²

Osmanlı dünyasında gündelik hayat ve sosyal tarihin eşsiz kaynağı, kadınlar tarafından tutulan Şer'îyye Sicilleridir. Bu kayıtlarda mahkemeye intikal eden suçlar, nikâh, doğum, ölüm, tereke, mülk satışları vs. gündelik hayatın türlü vecheleri yer

⁷⁸ Murat Alanoğlu, "1642 Tarihli Avâız Defterine Göre Kızıuçan (Pülümür) Kazası", *Tarih Okulu Dergisi*, XXVIII, Aralık 2016, s. 109-140; Murat Alanoğlu, "17. Yüzyıl Ortalarında Varto (Yerleşim, Nüfus, Vergi ve Aşiretler)", *History Studies*, 12/3, Haziran 2020, s. 1143-1175.

⁷⁹ İstisna olarak değerlendirilebilecek Diyarbekir'in merkezi Amid'e ait yeni bulunan iki icmal Avarız Defteri için bkz. Murat Alanoğlu, "Yeni Bulunan Avâız Defterlerine Göre 17. Yüzyılın İlk Yansında Amid (Diyarbekir)", *e-Şarkîyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 12/3 (Ağustos 2020), s. 708-742.

⁸⁰ Palu, Eğil, Genç, Çemişgezek beylerinin timar tasarruf durumları için bkz. Kumiko Saito, "16. ve 17. Yüzyıllar Doğu ve Güneydoğu Anadolu'sunda Timarların Çeşitli Biçimleri: Farklı Uygulamalara Tek İsim Koymak", *Osmanlı Araştırmaları*, 51 (2018), s. 63-113.

⁸¹ Nejat Göyünç, "Timar Ruznamçe Defterleri'nin Biyografik Kaynak Olarak Önemi", *Belleter*, LX/227 (1996), s. 127-138.

⁸² Murat Alanoğlu, *Osmanlı İdari Sistemi İçerisinde Palu Hükûmeti*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2017; Ayrıca bkz. Abdullah Demir ve Alpay Bizbirlik'in yukarıdaki makaleleri.

almaktadır. Zaza tarihi açısından bakıldığında maalesef bu tarz kaynakların pek bulunmadığı söylenebilir. İstisna olarak Diyarbakır Eyaleti'nin merkezi Amid mahkemesinin 18. yüzyıldan itibaren kayıtları mevcuttur.⁸³ Burada nadiren Zazaların yaşadığı bölgelerden kişilerin ve olayların kayda geçtiği görülmektedir. Maalesef Palu, Çabakçur, Çemişgezek, Eğil ve sair Zaza yerleşimlerine ait mahkeme kayıtları gün yüzüne çıkmamıştır. Ancak bu daha sonra çıkmayacağı anlamına gelmemeli, zira umulmayan yerlerden bu kaynaklar çıkabilir. Nitekim Harput'un 17. yüzyılına ait defterler yakın zamanda özel bir koleksiyondan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'ne intikal etmiştir. Bu kayıtların dijitaleri Fırat Üniversitesi'nde de araştırmacıların hizmetine sunulmuştur. Harput sicillerinde nadir de olsa Zazalarla ilgili kayıtlara tesadüf edilmektedir.

Zazaların yaşadığı şehirlerde vakıf olarak inşa edilen cami, medrese, han, hamam, mektep, köprü ve çeşme gibi yapıların belgeleri önemli ölçüde günümüze ulaşmıştır.⁸⁴ Bu belgeler, Ankara'da Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Arşivi'nde muhafaza edilmektedir. Belgelerin bir kısmının da İstanbul'da Osmanlı Arşivi'nde olduğunu belirtmek gerekir. Bu belgeler kullanılarak şehirlerin fiziksel yapılarına ve bu yapıların bölge halkının eğitim, sosyal ve iktisadi yapısına etkisi incelenebilir. Örnek olarak yakın zamanda Abdullah Demir tarafından Bingöl'deki bazı vakıf yapıları ile kaybolmuş tarihi eserler, vakfiye ve sair vakıf belgelerinden ortaya çıkarılmıştır.⁸⁵ Palu hâkimlerince Palu'da inşa edilmiş vakıf kurumları ve bunların şehrin gelişimine etkisi de incelenmiştir.⁸⁶ Keza Çemişgezek ve çevresindeki vakıf eserleri de bir yayına konu olmuştur.⁸⁷

19. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun vergi ve asker potansiyelini tespit etmek için erkek nüfus sayımları yapıldı. Zazaların yaşadığı şehirlerde ise ancak 1840'lardan itibaren nüfus sayımları gerçekleştirildi. Bu sayımların kayıtları arşivde Nüfus Defterleri fonunda yer almaktadır. 19. yüzyılda geniş sınırlara yayılan ve önemli bir Zaza yerleşimi olan Palu hükûmetinin Nüfus Defteri yayımlanmıştır. Defterde, o dönemde Palu'ya bağlı olan Bingöl'ün büyük bir kısmı da yer almaktadır. Bu defterlerde sadece nüfus miktarı değil aynı zamanda nüfusun mahalle ve köylere dağılımı; kişilerin yaş, inanç ve fizyonomik yapısı gibi birçok bilgi yer almaktadır.⁸⁸ Zaza bölgelerine dair nüfus defterlerinin birçoğu hala çalışılmayı beklemektedir.⁸⁹

⁸³ *Diyarbakır Şer'iyeye Sicilleri Amid Mahkemesi*, ed. Ahmet Zeki İzgöer, c. 1-9, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Diyarbakır 2013.

⁸⁴ Alpay Bizbirlik, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, TTK, Ankara 2002.

⁸⁵ Abdullah Demir, "Bingöl ve Çevresinde Kaybolan Tarihi Varlıklar, Vakıflar", *Cumhuriyet Döneminde Bingöl Sempozyumu (01-03 Kasım 2014)*, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2016, s. 33-59.

⁸⁶ Murat Alanoğlu, *Osmanlı İdari Sistemi İçerisinde Palu Hükûmeti*, s. 274-283.

⁸⁷ Celalettin Uzun, *Çemişgezek'te Osmanlı Vakıf Eserleri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2020.

⁸⁸ Süleyman Yapıcı, *Palu 1841 Nüfus ve Toplum Yapısı*, Elazığ 2016.

⁸⁹ Bingöl Nüfus Defterleri, Abdullah Demir tarafından çalışılmaktadır. Bu defterler Cibran aşiretinin

Klasik tahrir ve avâriz sayımlarının bir devamı sayılan Temettüat Defterleri, 19. yüzyılda halkın arazi, menkul-gayrimenkul varlıkları, hayvan ve sair gelir durumunu tespit etmek üzere tutulmuştur.⁹⁰ Sivas'ta Zazaların yaşadığı Zaza kazası Yağbasan köyüne ait defter bunun ender örneklerinden biridir.⁹¹ Elbette başka yerleşimler için bu tarz kayıtların tutulduğu düşünülebilir.

19. yüzyılda önemli defter serilerinden biri de Ayniyat Defterleridir. Sadrazamlık makamından nezaretlere (bakanlık) ve devletin diğer makamlarına yazılan tezkire ve sair yazışmaların birer kopyaları bu defterlere kaydedilmiştir. Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO) fonunda yer alan bu defterler, 1810 ila 1900 yılları arasındaki tarihleri kapsamakta ve toplam 1717 defterden oluşmaktadır.⁹² Dolayısıyla Zazaları ihtiva eden sancak, kaza ve nahiye gibi idarî birimlere dair birçok belge bu defterlerde yer almaktadır. Bilhassa Tanzimat'ın uygulanmaya başlandığı yıllarda bölgenin idarî, sosyal ve iktisadî dönüşümü bu serideki belgelerden takip edilebilir.

19. yüzyılın son çeyreğinde, Sicil-i Ahval Komisyonu tarafından devlet memurlarının sicil kayıtlarının tutulduğu defterlere Sicil-i Ahvâl Defterleri denilmektedir. 1879-1909 yıllarını kapsayan bu defterlerde memurların biyografilerinin bulunmasından dolayı, belirtilen dönemde memurluk yapan kimselerin doğum yerleri, eğitimleri, etnik ve dinî durumları ile bildikleri diller öğrenilebilmektedir.⁹³ Dolayısıyla defterde Diyarbakır, Bingöl, Bitlis, Harput, Erzincan, Palu, Siverek vs. birçok şehirde doğduğu veya Zazaca konuştuğu belirtilen kişiler kayda geçmiştir. Devlet memurluğu yaptığı bilinen kimselerin hayat hikâyesine ve memuriyet geçmişine buradan ulaşılabilir.⁹⁴ Benzer şekilde İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi'nde bulunan sicil-i ahvâl kayıtlarında, görevli din adamlarının biyografileri yer almaktadır. Örneğin Palu'da müderrislik yapan Nakşibendî tarikatına mensup Palulu Şeyh Hasan ile oğlu Şeyh Ali Rıza Efendilerin doğum yılı ile yerleri, eğitimleri ve bildikleri diller gibi biyografik bilgiler yer almaktadır. Burada şeyhlerin bildikleri diller arasında Türkçe, Farsça ve Kurmancinin yanında Zaza lisanının da sayıldığı görülmektedir.⁹⁵

Karlıova ve Varto bölgesine II. Mahmud döneminde gelip yerleştikleri köylerin altına düşülen kayıtlarda belirtilmektedir. Bkz. *BOA, NFS. d. 27662*, s. 4-5.

⁹⁰ Mübahat S. Kütükođlu, "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettüat Defterleri", *Belleten*, LIX/225 (1995), s. 395-412.

⁹¹ *BOA, ML. VRD. TMT. d. 13359*; Muhammed Köse "13359 Numaralı Temettuat Defterine Göre XIX. Yüzyılın Ortalarında Sivas/Divriği Yağbasan Zaza Aşiretinin Sosyo-İktisadi Yapısı", *Bingöl Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (Haziran 2020), s. 103-125.

⁹² Aktaş, 1812-1895 yılları arasında 1719 defter sayısını vermektedir. Bkz. Necati Aktaş, "Ayniyat Defteri", *DİA*, C. 4, İstanbul 1991, s. 277-278; Ertan Gökmen, "Ayniyat Defterlerinin Osmanlı Sosyo-Ekonomik Tarihi İçin Önemi, Bir Numaralı Adi Anadolu Ayniyat Defteri Örneği", *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16/4 (2018), s. 444.

⁹³ Gülden Sarıyıldız, "Sicil-i Ahvâl Defterleri", *DİA*, c. 37, İstanbul 2009, s. 134-136.

⁹⁴ Örnek için bkz. *BOA, DH. SAİD. d. 107/377-1*.

⁹⁵ MŞH. SAİD. 162/31/ Lef 1; MŞH. SAİD. 246/33/ Lef 1, Ayrıca Palulu diğer memurlar için bkz.

19. yüzyılda imparatorluk geneli için veya vilayet merkezli tutulmuş suç cetvelleri mevcuttur. Burada katl ve yaralama gibi türlü suçların kayıtları yer almaktadır. Bu tarz kayıtlarda söz konusu Zaza yerleşim yerlerinin ve Zaza adı taşıyan kişilerin kayda geçtiği görülmektedir.⁹⁶

Osmanlı Arşivi'nde defter serilerinin yanı sıra önemli miktarda müteferrik/dağınık evrak bulunmaktadır. Bunlarda hem Zazalar hem de yaşadıkları alanlar üzerinden yapılacak taramalar ile binlerce belgeye ulaşmak mümkündür. Özellikle modern merkezî devlet kurulmaya başlandığı Tanzimat devrinden sonra merkez ile taşra arasındaki ilişkilerin ve etkileşimin yoğunlaşmasıyla üretilen belge sayısında da inanılmaz artışların görüldüğü söylenebilir. Bu yönüyle önceki dönemlere nazaran Zazalara dair belge sayısının da bir hayli arttığını belirtmek mümkündür. Bu belgelerin tespiti için sistematik taramaların yapılması gerekmektedir.⁹⁷

19. yüzyılın ikinci yarısında tutulmaya başlanan Vilayet Salnamelerinde Zazalar, Zazaca ve Zaza yerleşimlerine dair ayrıntılı veriler yer almaktadır. Bu kayıtlarda Zaza yerleşimlerinin idarî, demografik, iktisadî ve coğrafi yapısı gibi birçok istatistiksel veri elde edilebilir. Salnamelerin Diyarbakır, Harput, Dersim, Erzurum, Sivas ve Bitlis serileri incelenerek ilgili şehirlerdeki bilgilere başvurulmalıdır.⁹⁸

Tanzimat'tan sonra Osmanlı'da yaygınlaşmaya başlayan gazetelerin günlük gelişmeler hakkında verdiği bilgiler bugün tarihsel bilgi olarak bize kaynaklık etmektedir. Ulusal gazetelerin yanı sıra özellikle II. Meşrutiyet'ten günümüze kadar yayımlanmış yerel gazeteler de ehemmiyet arz etmektedir.⁹⁹ Diyarbakır, Bitlis, Harput, Sivas, Erzurum ve Erzincan'da yayımlanan bu gazeteler de Zazalar ve Zaza yerleşimleri açısından taranmalıdır.

Zaza yerleşimlerinin Cumhuriyet döneminde devlet gündemine çok daha fazla girdiği söylenebilir. Zira 1918-1921 Koçgiri, 1925 Şeyh Said Olayı ve 1937-1938 Dersim Harekâtı, Zaza yaşam alanlarını ve buralarda yaşayan Zaza ile birlikte Kurmancları da ciddi şekilde etkileyen olaylar olmuştur. Bu olayların ayrıntılı biçimde arşiv kayıtlarına yansdığı görülmektedir. Bu tür belgeler bugün Ankara'da Cumhuriyet ve Genel Kurmay Arşivleri'nde muhafaza edilmektedir. Bunların

Recep Kankal, "Meşihat Arşivine Göre Son Devir Palu Uleması", *Uluslararası Palu Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Enver Çakar vd., Elazığ 2018, s. 125-135.

⁹⁶ BOA, DH, EUM. MTK. 60/5-6.

⁹⁷ Birkaç müteferrik evrak örneği için bkz. BOA, MVL. 599/65; MF. MKT. 662/20; DH. MKT.1362/69; BEO. 3640/272999.

⁹⁸ *Diyarbakır Salnâmeleri, 1869-1905*, 1. Cilt, (haz. Ömer Tellioglu), İstanbul 1999; *Salname-i Vilayet-i Erzurum (1287/1870-1288/1871-1289/1872-1290/1873)*; *Erzurum İl Yıllığı*, haz. Naci Okçu & Hasan Akdağ, Erzurum 2010; Süleyman Yapıcı, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Dersim Sancağı (1869-1908)*, Tunceli 2013.

⁹⁹ Örnek için bkz. Şeyhmus Bingül, "İttihat ve Terakki Döneminde Diyarbakır'da Yerel Basın: Dicle Gazetesi Örneği (1911-1915)", *Şarkiyat*, 12/1 (Mart 2020), s. 258-276.

bazıları yayımlanmışken geri kalan önemli bir kısmı tasnife açılmayı veya çalışılmayı beklemektedir.¹⁰⁰ Arşiv belgelerinin yanı sıra Cumhuriyet dönemi bürokratlarınca Zazalara dair hazırlanmış rapor ve sair yazılı belgeler de bulunmaktadır.¹⁰¹ Günümüze doğru geldikçe tarihsel malzeme ve kaynakların inanılmaz şekilde arttığı açıktır. Resmî devlet evrakının yanında gazeteler, dergiler ve sair yazılı matbuattan bahsedilebilir. Bunların yanı sıra internetin yaygınlaşmasıyla elektronik kaynakların alanda söz sahibi olmaya başladığı da belirtilmelidir.

IV. Bellekten Dile: Zaza Tarihinin Sözlü Kültür Kaynakları

Geçmiş, şimdiye kadar yazılı kültür aracılığı ile aktarılmak suretiyle tarih vasfı kazandığından bazı grupların yazıya sahip olamaması veya yazmış olsalar bile bunu sonraki dönemlere aktaramamaları onları tarihin kapsamı dışında bırakmıştır.¹⁰² Yazılı kültürle oldukça geç tanışan Zazalar için de benzer bir durumdan söz edilebilir. Ancak tarih elbette sadece yazı ile aktarılandan ibaret değildir. İnsanlık geçmişi ile insan faaliyetlerinin hemen tamamı tarihin kapsamına girer. Dolayısıyla tarihin kaynakları, insanların geçmişteki faaliyetlerinden geriye kalan her türlü bulguyu içermektedir. Bunlar yazılı ve sözlü dil, coğrafi yüzey şekillerinin durumu ve insan yapımı maddî kalıntılar, güzel sanatlar, fotoğraf ve film şeklinde uzatılabilir.¹⁰³ Zira bir masal,¹⁰⁴ bir efsane,¹⁰⁵ halı veya kilim, yer ve kişi adlarının anlamlarında yatan dil ve kültür öğelerinin hepsi geçmişten izler taşıyan birer tarih malzemesidir.¹⁰⁶

Tarih, bizim ve atalarımızın geçmişi ve seçimlerinden dolayı bugünkü kimliğimizi ve yaşamımızı şekillendirmektedir. Aslında tarih şu anda olan ve sonra ortadan kaybolan olaylarla ilgilidir. Bir başka ifade ile aslında kaybolmuş olayların izlerini sürerek gizemi yakalama işidir tarih. Bu yönüyle tarihçi sorular soran ve kanıtlar arayan bir dedektif gibi çalışır. Sorularına cevap arar ve çıkarsamalarıyla

¹⁰⁰ Mahmut Akyürekli, *1925-1927 Diyarbakır-Elaşğ Yarğulamaları Gereçe ve Hükümleriyle Şark İstiklal Mahkemesi Kararları*, c. 1-2, İstanbul 2014; Mahmut Akyürekli, *Şark İstiklal Mahkemesi 1925-1927*, İstanbul 2017; Mahmut Akyürekli, *Koçgiri Kırmı 1920-1921*, İstanbul 2017; Mahmut Akyürekli, *Dersim Kürt Tedibi 1937-1938*, İstanbul 2011; Yusuf Z. Döger, *Şeyb Said Hareketi Sonrası Peçar Tenkil Harekâtı/1927*, İstanbul 2016.

¹⁰¹ Zaza bölgelerinin Cumhuriyet dönemi serencamı için bkz. Ercan Çağlayan, *Zazalar: Tarih, Kültür ve Kimlik*, s. 82-97.

¹⁰² Marc Bloch, *Tarih Savunusu veya Tarihçilik Mesleği*, çev. Ali Berktaş, İletişim, İstanbul 2015, s. 101-110.

¹⁰³ Cenk Reyhan, "Tarih, Tarihçilik ve Tarih yazımı Üzerine Bazı Gözlemler", *Turkish History Education Journal*, 7/2 (2018), s. 578-603

¹⁰⁴ Nevzat Anuk, "Sözlü Kültür ve Zazaça Masallar", *Mukaddime*, 5(2012), s. 75-87.

¹⁰⁵ Carlo Ginzburg, *Efsaneler, Amblemler, İzler, Morfoloji ve Tarih*, (çev. Mehmet Morali), Kırmızı Yayınları, İstanbul 2007.

¹⁰⁶ Zazalara dair folklor örnekleri için bkz. S. Mirvanî, *Kal Müsent Zeydânü (Folklorê Mîyaran ra)*, Vate, İstanbul 2012; Nadire Güntaş Aldatmaz, *Folklorê Kirmancan Ser o*, Diyarbakır 2014; *Simserkês (Folklor)*, Arékardox: İrfan Simsersisij, Diyarbakır 2018; Hatip Erdoğmuş, *Dara Héni: Coğrafya, Sanikê, Meseleyi, Vateyê Verinan*, Diyarbakır 2018.

boşlukları doldurur. Tarihçi geçmişin bıraktığı izler üzerinden araştırma yapar, bunları analiz eder ve kanıtlarla bunu destekler. Tarih belgeler ve kanıtlarla yapılmakla birlikte belge veya yazılı malzeme olmadığında ve tarihsel süreçte boşluklar oluştuğunda başvurulacak başka kaynaklar da vardır.¹⁰⁷ Belki de yazıdan sonraki ilk başvuru kaynağı sözlü kültür olmalıdır.¹⁰⁸ Bunların yanı sıra coğrafya, yerleşme biçimleri, barınma tipleri ve mimarisi, ev yapımında kullanılan toprak veya kereste, ev döşemeleri ve kullanılan araçlar, tarım ve ziraat türleri, sabanlar, koşum takımları, bitkiler, mezar yapıları ve taşları¹⁰⁹ gibi insanın gereksinim, duygu ve zevklerini yansıtarak yaşam biçimini aydınlatan tüm materyaller tarihin ve tarihçinin kullanacağı malzemeler arasındadır.¹¹⁰ Nitekim yazılı kültürle oldukça geç tanışan Zaza toplumu için sözlü ve maddî kültür materyali daha kullanışlı tarih yazım malzemesi sağlayabilir. Bu yönüyle Zaza tarihi yazmaya koyulanların dilbilim, coğrafya, antropoloji, sanat tarihi, sosyoloji ve iktisat gibi alanlarla ilgili olmaları ve bu bilimlerden faydalanmaları gerekmektedir. Ancak bu şekilde farklı alanların bilgi ve yöntemleriyle tarihin karmaşıklığı ve çok boyutluluğunun üstesinden gelebilmek için kavrayışlarını güçlendirerek farklı sorular sorabilir ve cevapsız kalan boşlukları muhtelif alanların kendilerine sağlayacağı veri ve becerilerle doldurabilirler.

Yazılı kültürle çok geç tanışan ve bu yönde yeterli materyale sahip olmayan Zazaların tarihi için kaynaklık edebilecek bir diğer alan da sözlü tarihtir. Zira Thomson'a göre sözlü tarih geçmişin yaşayan belleğidir.¹¹¹ Kendilerine ait yazılı hiçbir şey bırakmamış olan toplumsal gruplar, geçmişlerini gelenek aracılığıyla ayakta tutmaktadırlar ve bugün sözlü tarih yöntemi onlara geçmişlerine ulaşmada yardımcı olmaktadır.¹¹² Zazaların geçmişlerini çoğunlukla sözlü gelenek ile devam ettirdikleri izahıtan varestedir. Zazalarda, bilhassa inançsal farklılığın ciddi etkisinin görüldüğü Alevi Zazalarda, sazlı ve sözlü bir anlatımın yaygın olduğu bilinmektedir.¹¹³ Bunun yanı sıra masal, hikâye, atasözü ve deyimler ile belleğe kazınan geçmişin bugüne taşındığı söylenebilir.¹¹⁴ Bu tarz sözlü anlatım ile aktarılan

¹⁰⁷ Paul Connerton, *Toplumlar Nasıl Anımsar?*, çev. Alâeddin Şenel, Ayrıntı, İstanbul 2014, s. 28.

¹⁰⁸ Sözlü tarihin metodu ve malzemesi için bkz. Stephen Caunce, *Sözlü Tarih ve Yerel Tarihçi*, çev. B. Bülent Can & A. Yalçınkaya, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.

¹⁰⁹ *Tunceli'deki Mezarlıklar ve Mezar Taşları*, haz. Mehmet Kulaz & İlder İğit, Hiperlink, İstanbul 2018.

¹¹⁰ E.H. Carr & J. Fontana, *Tarih Yazımında Nesnellik ve Yanlılık*, çev. Özer Ozankaya, İmge, Ankara 1992, s. 66.

¹¹¹ Bkz. Paul Thomson, *Geçmişin Sesi Sözlü Tarih*, çev. Şehnaz Layıkel, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.

¹¹² John Tosh, *Tarihin Peşinde: Modern Tarih Çalışmasında Hedefler, Yöntemler ve Yeni Doğrultular*, çev. Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, s. 192-193.

¹¹³ Okan Alay, "Sözlü Kültür Bağlamında Zazaca (Kırdkî) Şiirsel/Ezgili Anlatım Geleneği: Ozanlık-Deyirbazlık-Dengbêjlik", *Şarkiyat*, 10/3 (2018), s. 903-920; *Dersim Türküleri Taye Lawike*, Berhem Yayınları, Ankara 1992; Dêrsimî, Daimi Cengiz, *Dizeleriyle Taribe Tanık Dersim Şairi: Sey Qajî*, Horasan Yayınları, İstanbul 2010; Sevim Aydın, *Deyirbazê Dêrsimî Saît Bakış*, Roşna Yayınevi, Diyarbakır 2013.

¹¹⁴ Bu türün birçok örneği için bkz. *Sözden Yazıya Zazaca*, ed. N. Beltekin & A. Kırkan, Peywend, İstanbul 2019; *Tarihsel ve Sosyolojik Gelişimi İle Zazaca, Tarih-Dehiyat-Coğrafya-Folklor*, ed. M. Özcan-

olaylar tarihsel vakalar ile savaş, kıtlık, deprem, sel, heyelan vs. doğal afetler gibi insan zihninde ciddi izler bırakan hadiselerdir.¹¹⁵ Sözlü anlatımda temalara baktığımızda aşiretler arası büyük kavgalar, yerel idareciler ile halkın çatışmaları, Sünni Zazalar üzerinde ciddi toplumsal ve psikolojik etkisi olan Şeyh Said Olayı, Alevi Zazalar ile Kurmancların belleğinde hala canlılığını koruyan Koçgiri İsyanı ve bilhassa 1937-1938 Dersim Tertelesi¹¹⁶ bu anlamda tarihi geçmişin yeniden yaratılmasını ve “canlı bellek” olarak yaşamasını sağlamıştır.¹¹⁷ Dolayısıyla bahsedilen sözlü kültür materyali belirtilen dönemin tarihinin anlatılması ve yazılı kaynakların bıraktığı boşlukların doldurulması noktasında önemli işlev görmektedir. Zira yazılı veya kronolojik tarihin ifade ettiği statik bakış, ancak sözlü tarih ve hafızanın kullanılmasıyla daha geniş bakış açısına kavuşur ve böylece çoklu geçmişler elde edilebilir.

Sözlü gelenekte Zazaların kökenine ve nereden geldiklerine dair anlatılarda iki form dikkat çekmektedir. Bilhassa Alevi Zazaların Horasan’dan geldiklerine dair genel görüş, Sünni Zazalarda Bermekilere uzanan bir geçmiş oluşturma eğilimine gitmektedir. Nihayetinde her iki görüşte de kökenler ve çıkış noktası İran coğrafyası olarak belirmektedir. Bu noktada yapılması gereken, bu sözlü anlatının yazılı veya belgeli tarih malzemesiyle araştırılması ve bu anlatının tarihsel gerçekliğe uyup uymadığının tespitidir. Netice itibarıyla sözlü gelenek, bugün yazılı materyal ile ulaşılmayacak kadar derinlerde olan tarihin dehlizlerine uzanabilir.

Sözlü tarihin dışında Zaza tarihine kaynaklık edebilecek bir diğer malzeme ise maddî kültür öğeleridir. Bunlar arasında kaleler, saraylar, konaklar, evler, resimler, günlük hayatta kullanılan her türlü araç-gereç ile giyim eşyaları sayılabilir.¹¹⁸ Keza manevî kültürü yansıtan dinî sembol ve işaretlerin yer aldığı malzemeler inanç tarihini anlama ve açıklamada katkı sunmaktadır. Bunlar açık alanlar ile müzelerde olduğu gibi özel koleksiyonlarda da muhafaza edilebilmektedir. Nitekim Çermikli Mustafa Karabulut, Zazaların kullandığı ev eşyaları ile sair araç-gereçleri toplayarak Çermik’te müze benzeri kültürel bir ortam

H. Çağlayan, Kalan Yayınları, Ankara 2020.

¹¹⁵ Abdülkerim Bor, *Bingöl Yöresi Zaza Halk Türküleri*, Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bingöl 2014; Kafur Seçilmek, *Edebiyatı Fekki Yê Kırmankê (Zazakê) Yê Mıntıqaya Sêvregê*, Mardin Artuklu Üniversitesi, Yaşayan Diller Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Mardin 2018; İhsan Tektaş, *Mıntıqaya Lacê Ra Dmêwê Sanukê û Versiyonê İnan: Pêveronayış û Teblîl*, Mardin Artuklu Üniversitesi, Yaşayan Diller Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Mardin 2017; Mehmet Latif Demir, *Ortaçağ’dan Günümüze Eğil ve Hani’deki Mimari Eserler*, Yüzcüncüyl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van 2007.

¹¹⁶ Tertele: Toplumsal Felaket.

¹¹⁷ *Belleklerdeki Dersim ‘38*, haz. B. Bilmiz & G. Kayacan & Ş. Aslan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2015; Mehmet Yıldız, *Dersim’in Etno-Kültürel Kimliği ve 1937-1938 Tertelesi*, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul 2014.

¹¹⁸ Mekân ve eşyanın bellekte yeri için bkz. Nuri Bilgin, *Tarih ve Kolektif Bellek*, s. 99-149; Stephen Caunce, *Sözlü Tarih ve Yerel Tarihçisi*, s. 3-4.

oluşturmuştur.¹¹⁹ Keza Palu ve çevresindeki antika özelliği taşıyan materyalleri toplayan Yaşar Bahçeci bu anlamda önemli miktarda tarihi görsel malzemeye Palu'da ev sahipliği yapmaktadır.¹²⁰

Sonuç

Tarih, bireyin veya toplumun kendini bilme, merak etme veya hatırlama/hatırlatma isteğinden ortaya çıkmıştır. İnsanın geçmişi ve yaşadıkları belleğe kazınır, belleğe kazınan ise önce sözle dile dökülür, daha sonra imkân bulursa sözlü aktarım veya yazıyla sonraki dönemlere ve nesillere aktarılır. Dolayısıyla bu açıdan bakıldığında tarihi olmayan hiçbir kimse, topluluk veya nesne yoktur. Ancak tarihi yazılmamış, unutulmuş veya göz ardı edilmiş olanlar vardır. Zazalar 19. yüzyıla kadar, çok bilinmeden kalan, kapalı ve izole bir topluluktur. Bunun en önemli sebebi yaşadıkları coğrafya ve yaşam şartları olmalıdır. 20. yüzyılda modernizmin paralelinde ortaya çıkan kentleşme ve açık toplum, Zazaların dışardan fark edilerek bilinmesi ve onların da kendilerini tanıması neticesini doğurdu. Zazaların fark edilen ayırt edici özellikleri, dil ve kültürleri olarak öne çıkmıştır. Dolayısıyla bugüne kadar yazılanlar dil ve kültür ekseninde olmuştur. Yani Zaza tarihi bütüncül ve sistematik bir çalışmaya konu olmamıştır. Bunun muhtemel sebebi Zaza tarihinin yazılı ya da sözlü kaynaklarının olmayışı veya sınırlı olması değil, bir tarih tasavvurunun ortaya çıkmaması ya da bunu kayda geçirme ihtiyacının hissedilmemesidir.

Postmodernizmin tarih yazımındaki etkisiyle gündelik hayat, mikro etnik ve sosyal gruplar daha fazla ön plana çıkmıştır. Bunun neticesinde sosyal, ekonomik ve kültürel tarih çalışmaları artmış ve yeni kaynak grupları ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Zaza kimliğinin, dilinin ve tarihinin de gündeme geldiği ve özellikle Zazalar arasında daha fazla merak uyandırdığı söylenebilir. Özellikle bilişim ve iletişim araçlarındaki gelişmeler bu süreci tetiklemiştir.

Zaza geçmişine ilginin artmasına rağmen, Zaza tarihine dair bilinenler oldukça azdır. Nitekim Zaza tarihi henüz ana kaynaklara ve ilmî ölçütlere göre kabul edilebilir şekilde yazılamamıştır. İşte bu çalışmada ortaya konulan yöntem, bakış açısı ve kaynak grupları ile bu açığın giderilmesi için bir adım atılmıştır. Ancak belirtilen kaynaklar kullanılmak suretiyle Zaza tarihi ilmî yöntemlerle bütüncül bir şekilde yazılabilir. Bu anlamda Zaza tarihinin siyasî boyutunu oluşturan beylikler ve sair idarî üniteler yanında Zaza toplumunu ihtiva eden şehirler-köyler ile köylülerin, köy yaşamının, ekonomik üretim biçimlerinin, mimari tarzlarının ve günlük hayatın tüm vechelerinin tarihi izleri sürülebilir.

Zaza tarihinin kitabî kaynakları olduğu gibi arşiv malzemesi ve bunun yanı sıra sözlü ve kültürel materyalinin varlığına burada dikkat çekilmiştir. Zaza tarihi

¹¹⁹ “Çermik Zaza Kültür Merkezi”, <https://www.youtube.com/watch?v=ss52KshhesM> (Erişim tarihi: 10.05.2020)

¹²⁰ “Tarih peşinde 50 yılı aşan serüven: Antikacı Yaşar”, <https://www.youtube.com/watch?v=CyEKJUEGM1E> (Erişim Tarihi: 04.05.2020)

çalışılırken sadece “Zaza etnonimi” üzerinden hareket edilmemeli, Zaza coğrafyasının mekâna oturtulması ve bu mekân üzerinden incelenmesi gerekliliğine vurgu yapılmıştır. Dolayısıyla Zaza beylikleri ve sancaklarını ihtiva eden şehirler ve alt birimleri dikkate alınmalıdır. Ancak bunların yanı sıra Zaza varlığı ve tarihi günümüzde Zazacanın konuşulduğu ana coğrafyanın tamamında aranmalıdır. Burada zikredilmesi gereken bir husus ise Zazalar ile Kurmanci konuşan Kürtlerin bazı bölgelerde aynı yerleşimleri paylaştıklarıdır. Bu çalışmanın amacı Zaza tarihi konusuna dikkat çekmek olduğundan Zazaca konuşulan bölgelerdeki Zazalara vurgu yapılmaktadır. Zaza-Kürt kültürel veya tarihi kimliği konusundaki tartışmaya girilmemiştir.

Zaza tarihi yazım sürecinde tarihçiye de önemli yükümlülükler düştüğünü ifade etmek gerekir. Zira tarih yazımının binlerce yıldır süren bir geleneği ve yöntemi vardır. Özellikle modernite ve daha sonra postmodernitenin tarih yazımına getirdiği yenilikler, farklı bakış açıları ve konu alanları olmuştur. Bunlardan en önemlisi tarihin devlet, siyaset ve kahraman merkezli olmaktan çıkmasıdır. Bunun yerini sosyal, kültürel ve günlük hayatın tüm boyutlarını ihtiva eden insan merkezli bir tarih yazımı almıştır. Bu noktadan bakıldığında Zaza toplumu çeşitli boyutları ile kaleme alınabilir. Ancak bu süreçte dikkat edilmesi gereken meselelerden biri de kaynak kullanımına ve tarih yazım yöntemine bağlı kalmaktır. Yani tarihçi geçmişi, günümüzün yaygın ideolojik ve siyasal gelişmeleri ile şekillenen bakış açılarıyla yazmamalıdır. Her dönemin kendine ait kaynakları ve bunları meydana getiren özel şartlar vardır. Dolayısıyla dönemin diline ve tarihî koşullarına hâkim olmak ve gelişmeleri buna göre kaleme almak gerekir. Yapılacak çalışmaların, tarihin yanında edebiyat, sosyoloji, coğrafya, arkeoloji, sanat tarihi, dilbilim ve antropoloji gibi farklı alanları da içeren multidisipliner yapıda olması elzemdir. Zira insanın çok yönlü faaliyetlerinin hakikate/gerçeğe en yakın şekilde aktarımı ancak böyle bir çabanın sonucunda mümkün olabilir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi

BEO. 3640/272999.

MF. MKT. 662/20.

ML. VRD. TMT. d. 13359.

MŞH. SAİD. 162/31/ Lef 1; 246/33/ Lef 1.

MVL. 599/65.

NFS. d. 27662.

TT. d.. no. 64, 200.

TKGM, TT. d. no. 95, 96, 151, 155.

DH. SAİD. d. 107/377-1.

DH. MKT.1362/69; DH, EUM. MTK. 60/5-6.

Kaynak Eserler, Seyahatnameler ve Raporlar

- 1550 *Taribli Çabakçur Livası: Nüfus ve İskân*, haz. M. Mahfuz Söylemez-Abdullah Demir, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2009.
- 294 *Numaralı Hıms Livâsı Mufassal Tabrir Defteri (963/1556)*, Ankara 2000.
- 998 *Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-ı Bekr ve 'Arab ve Zü'l-kâdirîyye Defteri (937/1530)*, c. 1, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 1998.
- Ali Cevad, *Memâlik-i Osmanîyenin Tarih ve Coğrafya Lügâtı*, Kısmı Evvel Lügât-ı Coğrafya, Dersaadet 1313.
- Ali Saîb, *Coğrafya-i Mufassal Memâlik-i Devlet-i Osmanî*, Konstantiniye 1304.
- Antranik, *Dersim Seyahatname*, çev. Payline Tomasyan, İstanbul 2017.
- Âşık Mehmed, *Menâzırü'l-Âvalim*, c. 2, haz. Mahmut Ak, TTK, Ankara 2007.
- Beyazıt Devlet Kütüphanesi, *Kanunnâme Mecmuası, Veliyüddin Efendi*, No: 1969.
- C. Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Landern*, Frankfurt 1994, s. 417-419.
- Divân-ı Hümayûn Sicilleri Diyarbekir Ahkâm Defterleri*, c. 1-9, haz. Ahmet Zeki İzgöer, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Diyarbakır 2016.
- Diyarbakır Salnâmeleri, 1869-1905*, 1. Cilt, haz. Ömer Tellioglu, İstanbul 1999.
- Ebu Bekri Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2014.
- el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.
- el-Hasan b. İbrahim el-Münşi el-Hisni, *Tarikh Hısn Kajfa*, haz. Yusuf Baluken, Nûbihar, İstanbul 2019.
- el-Mesudî, *Mürûcü'z-zeheb ve meâdinü'l-cerber*, thk. M. M. Abdulhamid, Beyrut 1988.
- el-Vâkidî, *Tarihü'l-Fütûhu'l-Cezire ve'l Habur ve'd-Diyar-ı Bekr ve'l Irak*, Thk. Abdülaziz Feyyad Harfuş, Dimaşk 1996.
- Ernest Chantre, *Les Kurdes: Esquisse historique et ethnographique*, Lyon 1897.
- Evlîya Çelebi b. Mehemed Zillî, *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini, 3. Kitap, haz. S. A. Kahraman-Y. Dağlı, YKY, İstanbul 2006.
- Fadlullah İbnu'l-Umeri, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, thk. Ahmed Zeki Paşa, Kahire 1342.
- İbn-i Hallikân, *Vefâyâtü'l-'ayân ve ebnâü ebnai'z-Zaman*, thk. İhsan Abbas, Beyrut 1972.
- İbn-i İsfendiyâr, *Tarih-i Taberîstan*, c. II, tash. Abbas İkbâl Aştıyani, Tahran 1386/2007.
- İbnü'l-Ezrak, *Târibü'l-Fârikâ, ed-Devletü'l-Mervânîyye*, thk. Bedevî Abdullatîf Avâd, Beyrut 1974.
- İbnül Hacer el-Eskalani, *Tensir'ül Müntebih bi Tabrir'ül Müştebih*, thk. M. A. Ennacar- A. M. el Becavi, c. II, Beyrut Trs.
- İdris-i Bidlîsî, *Selîm Şab-nâme*, haz. Hicabi Kırılancık, Hece, Ankara 2016.
- J.G. Taylor, *Ermenistan, Kürdistan ve Yukarı Mezopotamya Gezi Günlüğü (1866) Dersim Dağlarındaki Gezi Notlarıyla*, çev. Fatma B. Helvacıoğlu, Kalan, İstanbul 2020.
- James Brant, *1838 Yazında Kürdistan*, çev. A. Celil Kaya, Rupel, İstanbul 2014.
- Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, çeviri ve notlar: Tufan Gündüz, Yeditepe, İstanbul 2009, s. 103.

- Kûtâb-ı Cihânnümâ li-Kâtîp Çelebi*, c.1, Tıpkıbasım, haz. Fikret Sarıcaoğlu, TTK, Ankara 2009.
- L. Molyneux-Seel, "A Journey in Dersim", *Geographical Journal*, 44/1 (1914), s. 49-68.
- _____, "Report on Dersim", *Record of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, British Documentary Sources. Vol. 4 (1900-1914), Cambridge University Press, 1911.
- Mecduddin Fırızabadi, *el-Kamûsu'l-Mubît*, c. I, Matbaatu's-Saade, Mısır trs.
- Mission scientifique de Mr. Ernest Chantre, sous-directeur du Museum de Lyon, dans la Haute Mésopotamie, le Kurdistan et le Caucase/Photographies de Mr. le Capitaine Barry*, Lyon 1881 (Fotograf Albümü I, III, IV).
- P.I. Lerch, *Issledovanija ob Iranskiç Kurdax i ix predkax severnyç Xaldejax*, c. I-III, Saint Petersburg 1856-58.
- _____, *Forschungen über die Kurden und die Iranischen Nordbaldar*, I- II, Rusya Bilimler Akademisi, St Petersburg, 1857.
- Polonyalı Simeon Seyabatnâmesi*, haz. Hrand Andreasyan, İstanbul 1964.
- Salname-i Vilayet-i Erzurum (1287/1870-1288/1871-1289/1872-1290/1873): Erzurum İl Yıllığı*, haz. Naci Okçu-Hasan Akdağ, Erzurum 2010.
- Süleyman Yapıcı, *Osmanlı Vilayet Salmelerinde Dersim Sancağı (1869-1908)*, Tunceli 2013.
- Şem'i, *Şerefnâme Tercümesi ve Zeyli*, British Library Add. 18547.
- Şem'i, *Tercüme-i Tevârih-i Şeref Han*, TSMA, Revan 1369.
- Şemseddin Sâmî, *Kamusu'l-A'lam*, c. II, İstanbul 1306/1888.
- Terceme-i Tevarih-i Şeref Han*, haz. Adnan Oktay, Nubihâr, İstanbul 2016.
- V. Bardizaktsi & B. Natanyan & K. Sirvantsdyants, *Palu-Harput 1878: Çarsancak, Çemişgezek, Çapağçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler, II. Cilt/Raporlar*, haz. Arsen Yarman, Belge, İstanbul 2010.
- Yakut el-Hamevî, *Mü'cemü'l-Büldân*, Beyrut 1995.
- Araştırma Eserler**
- Aktaş, Necati, "Ayniyat Defteri", *DİA*, C. 4, İstanbul 1991, s. 277-278.
- Akyurt, M. Ali & Coşkun, İsmail, "Is State-centeredness the Distinctive Feature of Historiography in Germany?", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 38 (2018), s. 293-342.
- Akyürekli, Mahmut, *1925-1927 Diyarbakır-Elazığ Yargılamaları Gerekeçe ve Hükümleriyle Şark İstiklal Mahkemesi Kararları*, c. 1-2, İstanbul 2014.
- _____, *Dersim Kürt Tedibi 1937-1938*, İstanbul 2011.
- _____, *Koçgiri Kıyım 1920-1921*, İstanbul 2017.
- _____, *Şark İstiklal Mahkemesi 1925-1927*, İstanbul 2017.
- Alanoğlu, Murat, "1642 Tarihli Avâriz Defterine Göre Kızıuçan (Pülümür) Kazâsı", *Tarih Okulu Dergisi*, XXVIII, Aralık 2016, s. 109-140.
- _____, "17. Yüzyıl Ortalarında Varto (Yerleşim, Nüfus, Vergi ve Aşiretler)", *History Studies*, 12/3, Haziran 2020, s. 1143-1175.
- _____, "Kızıuçan'dan Pülümür'e Osmanlı İdâresi (1518-1923)", *Pülümür*, (ed. Şükrü Aslan), Ütopya, Ankara 2016, s. 55-60.
- _____, "Yavuz Sultan Selim'in Doğu Anadolu Politikasına Dair Üç Belge", *18. Türk Tarih Kongresi* (1-5 Ekim 2018, Ankara), Sözlü Bildiri (Yayım sürecinde).

- _____, “Yeni Bulunan Avârız Defterlerine Göre 17. Yüzyılın İlk Yarısında Amid (Diyarbakır)”, e-*Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 12/3 (Ağustos 2020), s. 708-742
- _____, “Zazalar”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, EK. 2, İstanbul 2016, s. 696-698.
- _____, *Osmanlı İdarî Sistemi İçerisinde Palu Hükümeti*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2017.
- Alanoğlu, M. & Yücel M., “Dımılı -Zaza Adının Menşei ve Tarihsel Gelişimi”, *I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu* [13-14 Mayıs 2011], Bingöl Üniversitesi Yayınları, Ankara 2011, s. 313-326.
- Alay, Okan, “Sözlü Kültür Bağlamında Zazaca (Kırdkî) Şiirsel/Ezgili Anlatım Geleneği: Ozanlık-Deyîrbazlık-Dengbêjlik”, *Şarkiyat*, 10/3 (2018), s. 903-920.
- Aldatmaz, N.G., *Folklorê Kirmancan Ser o*, Diyarbakır 2014.
- Anuk, Nevzat, “Sözlü Kültür ve Zazaca Masallar”, *Mukaddime*, 5 (2012), s. 75-87.
- Aslanoğulları, Mehmet, *Lerch'in Zazaki Derlemelerinin Çevrimyazımı ve Türlerine Göre Sözcüklerin Tablîli*, Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bingöl 2014.
- Arslan, İlyas, *Verbfunktionalität und Ergativität in der Zaza Sprache*, Universität Düsseldorf, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Düsseldorf 2016.
- Aydın, Nusret, *Diyarbakır ve Mirdasiler Tarihi, Piran-Gil-Çermog-Pale*, Avesta, İstanbul 2011.
- Aydın, Sevim, *Deyîrbazê Dêrsimî Saît Bakış*, Roşna Yayınevi, Diyarbakır 2013.
- Başçı, Veysel, “Dunbulî Beyliği Tarihi ve Tarihi Kronikleri [XIII-XVIII. yy.]”, *Kadim Akademi SBD*, 3/2 (2019), s. 63-114.
- Bayraktar, Uğur. B., “Erken 19. Yüzyılda Kürt-Osmanlı İlişkileri: Zırki Beyleri ve Hazro’da Yerel Siyaset”, *Osmanlı Devleti ve Kürtler*, (ed. İ. Özçoşar & S. Vali), s. 135-154.
- _____, *Yurtluk-Ocaklıks: Land, Politics of Notables and Society in Ottoman Kurdistan, 1820-1890*, Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2015.
- Belleklerdeki Dersim '38*, (haz. B. Bilmez & G. Kayacan & Ş. Aslan), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2015.
- Bilgin, Nuri, *Tarih ve Kolektif Bellek*, Bağlam, İstanbul 2013.
- Bingül, Şeyhmus, “İttihat ve Terakki Döneminde Diyarbakır’da Yerel Basın: Dicle Gazetesi Örneği (1911-1915)”, *Şarkiyat*, 12/1 (Mart 2020), s. 258-276.
- Bitlisi Şeref Han, *Şerefname Kürt Tarihi*, c. 1, (çev. Abdullah Yeğîn), Nubihar, İstanbul 2013.
- Bizbirlik, Alpay, “16. Yüzyılda Kulp Sancağı Hakkında Sosyal ve Ekonomik Bir Araştırma”, *Osmanlı Araştırmaları*, 13 (1993), s. 137-162.
- _____, “16. Yüzyılda Tercil Sancağı Üzerine Notlar”, *Osmanlı Araştırmaları*, 16 (1996), s. 85-120.
- _____, “16. Yüzyılın Ortalarında Atak Sancağı ve Sancak Beyleri Üzerine Notlar”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 14 (1999), s. 109-133.
- _____, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, TTK, Ankara 2002.
- Bloch, March, *Tarih Savunusu veya Tarihcilik Mesleği*, (çev. Ali Berktaş), İletişim, İstanbul 2015.
- Blythe, Ronald, *Akenfield: Portrait of an English Village*, New York 1969.

- Bor, Abdülkerim, *Bingöl Yöresi Zaza Halk Türküleri*, Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bingöl 2014.
- Bozbuğa, Rasim, *Kimlikleşme Kavşagında Zaza Kimliği ve Zaza Hareketi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2019.
- _____, “Milliyetçilik Teorileri Bağlamında Zaza Kimliği ve Zaza Hareketi”, *Bingöl Araştırmaları Dergisi*, 6 (2020), s. 43-78.
- Bruinessen, M. van, *Kürtlük, Türklük, Alevilik*, (çev. Hakan Yurdakul), İletişim, İstanbul 2011.
- Burke, Peter, *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*, (çev. Mehmet Küçük), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2002.
- Carr, E.H. & Fontana, J., *Tarih Yazımında Nesnellik ve Yanlılık*, (çev. Özer Ozankaya), İmge, Ankara 1992.
- Counce, S., *Sözlü Tarih ve Yerel Tarihçi*, (çev. B. Bülent Can & A. Yalçınkaya), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.
- Cengiz, Daimi, *Dizeleriyle Tarihe Tanuk Dersim Şairi: Sey Qaji*, Horasan Yayınları, İstanbul 2010;
- Collingwood, R. G., *Tarih Tasarımı*, (çev. Kurtuluş Dinçer), Doğu-Batı, İstanbul 2007.
- Connerton, Paul, *Toplumlar Nasıl Anımsar?*, (çev. Alâeddin Şenel), Ayrıntı, İstanbul 2014.
- Çağlayan, Ercan, *Zazalar: Tarih, Kültür ve Kimlik*, Bilgi, İstanbul 2016.
- Çakmak, Yalçın, *Sultanın Kızılbaşları: II. Abdülhamid Dönemi Alevi Algısı ve Siyaseti*, İletişim, İstanbul 2019.
- Çelik, Buket, “Özellik ve İçerik Bakımından Sivas Ahkâm Defterleri (1742-1908)”, *I. Uluslararası Tarih ve Kültür Kongresi*, 19-22 Ağustos 2017 Gaziantep, İksad, Adıyaman 2017, s. 112-137.
- Çiçek, Hikmet, “2 Numaralı ve 1155-1191/1742-1777 Tarihli Erzurum Ahkâm Defteri'nin Şekil ve İçerik İncelemesi”, *Çayeli'nden Erzurum'a Yrd. Doç. Dr. Cemil Kutlu-Armağan Kitap-*, ed. Selami Kılıç & Ahmet S. Yıldırım, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2016, s. 569-586.
- _____, *Erzurum Vilâyeti 1 Numaralı ve 1155-1162/1742- 1749 Tarih Ahkâm Defteri'nin Transkripsiyunu ve Değerlendirilmesi (s. 65- 130)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2011.
- Demir, Abdullah, “18-19. Yüzyıllarda Çapakçur Sancağı ve İdari Yapısı”, *Arşiv Vesikalarına Göre Bingöl Kolokşumu*, 1-2 Ağustos 2009, Bingöl Belediyesi Yayınları, Ankara 2011, s. 27-42.
- _____, “Belgelerle Çapakçur Sancağı 1515-1799”, *I. Bingöl Sempozyumu*, Bingöl 2007, s. 195-210.
- _____, “Bingöl ve Çevresinde Kaybolan Tarihi Varlıklar, Vakıflar”, *Cumhuriyet Döneminde Bingöl Sempozyumu (01-03 Kasım 2014)*, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2016, s. 33-59.
- _____, “XVI. Yüzyılda Safevi ve Osmanlı Döneminde Genç Beyleri”, *II. Bingöl Sempozyumu (25-27 Temmuz 2008)*, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2009, s. 209-216.
- Demir, M.L., *Ortaçağ'dan Günümüze Eğil ve Hani'deki Mimari Eserler*, Yüzüncüyıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van 2007.

- Demirtaş, Feyzullah, *Mirdasi Hükümdarları, "Palu ve Eğil Hükümetleri" ve Çermik Beyleri*, Sena Ofset, İstanbul 2005.
- Dersim Türküleri Tays Lawıke*, Berhem Yayınları, Ankara 1992.
- Döger, Yusuf Z., *Şeyb Said Hareketi Sonrası Peçar Tenkil Harekatı 1927*, İstanbul 2016.
- Emecen, Feridun M., "Osmanlı Divanının Ana Serileri: Ahkâm-ı Mirî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3/5 (2005), s.107-139.
- Erdoğan, Hatip, *Dara Hênî: Coğrafya, Sanikî, Meseleyi, Vateyê Verînan*, Diyarbakır 2018.
- Erpolat, M. Salih, *Ergani Sancağı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 1993.
- _____, *XVI. Yüzyılda Diyarbekir Beylerbeyliğindeki Yer İsimleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 1999;
- Gencer, Fatih, *İngiliz Konsolos James Brant'ın Gözleriyle Doğuda Değişim Yılları 1836-1852*, Gece Yayınları, İstanbul 2018.
- Ginzburg, Carlo, *Efsaneler, Amblemler, İzler, Morfoloji ve Tarih*, çev. Mehmet Moralı, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2007.
- Gökmen, E., "Ayniyat Defterlerinin Osmanlı Sosyo-Ekonomik Tarihi İçin Önemi, Bir Numaralı Adı Anadolu Ayniyat Defteri Örneği", *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16/4 (2018), s. 443-478.
- Gördük, Yunus E., "Eğil Emirliği'nin Kısa Tarihçesi ve Eğil Emirlerine Ait Şecere Metninin Tercümesi", *OTAM*, 35 (2014), s. 89-120.
- Göyünç, Nejat, "Timar Ruznamçe Defterleri'nin Biyografik Kaynak Olarak Önemi", *Bellekten*, LX/227 (1996), s. 127-38.
- Halbwachs, M., *Kolektif Hafıza*, çev. Banu Barış, Heretik, Ankara 2017.
- Hegel, G.W.F., *Tarih Felsefesi*, çev. Aziz Yardımlı, İdea, İstanbul 2010.
- İggers, Georg G., *Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme: Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı*, (çev. Gül Ç. Güven), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2016.
- Kankal, Recep, "Meşihat Arşivine Göre Son Devir Palu Uleması", *Uluslararası Palu Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Enver Çakar vd., Elazığ 2018, s. 125-135.
- Kılıç, Orhan, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", *OTAM*, 10 (1999), s. 119-137.
- Koçak, Zülfiye, "Osmanlı Pülümür'ünde (Kızıcaan) Nüfus ve Yerleşme (1518-1927)", *Pülümür*, der. Şükrü Aslan, Ütopya, Ankara 2016, s. 17-30.
- _____, "Tapu Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Varto Nahiyesi", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 5/13, (2018), s. 219-253.
- Köse, Muhammed, "13359 Numaralı Temettuat Defterine Göre XIX. Yüzyılın Ortalarında Sivas/Divriği Yağbasan Zaza Aşiretinin Sosyo-İktisadi Yapısı", *Bingöl Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (Haziran 2020), s. 103-125.
- _____, "Erzurum İngiliz Konsolosu Yüzbaşı Henry Trotter'ın 1880 Tarihli Raporunda Doğu ve Güneydoğu'nun Etnik Dini, Sosyal ve İktisadi Yapısı", *Asia Minor Studies*, 6/12 (2018), s. 145-170.
- Kurtuluş, Rıza, "Dümbülî, Abdürrezzâk Big b. Necef Kulı Han", *DİA Ek-1*, İstanbul 2016, s. 355-356.

- Kütükođlu, Mübahat S., “Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettüat Defterleri”, *Belleten*, LIX/225 (1995), s. 395-412.
- Ladurie, E.L.R., *Montaillou: Cathars and Catholics in a French Village 1294- 1324*, trs. Barbara Bray, London 1980.
- Lamprecht K., *Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter: Untersuchungen über die Entwicklung der materiellen Kultur des platten Landes auf Grund der Quellen zunächst des Mosellandes*, Forgotten Books, 2019.
- Mann O. & Hadank K., *Mundarten der Zâzâ, Hauptsächlich aus Simerek und Kor*, Berlin 1932.
- Mirvanî, S., *Kal Mûsenî Zeydûnû (Folkloré Mîyaran ra)*, Vate, İstanbul 2012.
- Reyhan, Cenk, “Tarih, Tarihçilik ve Tarih yazımı Üzerine Bazı Gözlemler”, *Turkish History Education Journal*, 7/2 (2018), s. 578-603.
- Paul, Ludwig. *Zazakî: Grammatik und Versuch einer Dialektologie*, Wiesbaden 1998.
- Ricoeur, Paul, *Tarih, Hafıza, Unutuş*, çev. M. Emin Özcan, Metis, İstanbul 2012.
- Saito, Kumiko, “16. ve 17. Yüzyıllar Doğu ve Güneydoğu Anadolu’sunda Timarların Çeşitli Biçimleri: Farklı Uygulamalara Tek İsim Koymak”, *Osmanlı Araştırmaları*, 51 (2018), s. 63-113.
- Sarıyıldız, Gülden, “Sicill-i Ahvâl Defterleri”, *DİA*, c. 37, İstanbul 2009, s. 134-136.
- Seçilmek, K., *Edebîyatê Fekêkî Yê Kırmanckî (Zazakî) Yê Mıntıqaya Sênregî*, Mardin Artuklu Üniversitesi, Yaşayan Diller Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Mardin 2018.
- Tektaş, İ., *Mıntıqaya Lucê Ra Dmêwê Sanckî û Versîyonê İnan: Péveronayîş û Teblîl*, Mardin Artuklu Üniversitesi, Yaşayan Diller Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Mardin 2017.
- Sîmserkîs (Folklor)*, arécardox: İrfan Sîmserkîsij, Diyarbakır 2018.
- Sönmez, Erdem, *Annales Okulu ve Türkiye’de Tarih yazımı*, Daktylos Yayınevi, İstanbul 2008.
- Sözden Yazıya Zazaca*, (ed. N. Beltekin & A. Kırkan), Peywend, İstanbul 2019.
- Şanbey, C.Z., “Leopold von Ranke: Tarihçilere Yol Gösteren Bir Tarih Üstadı”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi*, 18/3-4 (1960), s. 273-289.
- Selcan, Zülfü, *Grammatik der Zazâ-Sprache (Norddialekt)*, Berlin 1998.
- Tarih ve Tarihçi Annales Okulu İçinde*, der. Ali Boratav, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2010.
- Tarihsel ve Sosyolojik Gelişimi İle Zazaca, Tarih-Debiyat-Coğrafya-Folklor*, (ed. M. Özcan & H. Çağlayan), Kalan Yayınları, Ankara 2020.
- Taştan, Yahya K., “Tarih: Kadim Dönemden 20. Yüzyıla Bir Bilimin Kimlik Arayışı”, *Cihannüma*, II/2 (2016), s. 95-121.
- Thomson, Paul, *Geçmişin Sesi Sözlü Tarih*, çev. Şehnaz Layıkel, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.
- Todd, L., *A Grammar of Dimili, Also Known as Zazâ*, Michigan 1985.
- Tosh, John, *Tarihin Peşinde: Modern Tarih Çalışmasında Hedefler, Yöntemler ve Yeni Doğrultular*, çev. Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2005.
- Tunceli’deki Mezarlıklar ve Mezar Taşları*, haz. Mehmet Kulaz-İlter İğit, Hiperlink, İstanbul 2018.
- Uzun, Celalettin, *Çemişgezek’te Osmanlı Vakıf Eserleri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2020.
- Ünal, M. Ali, “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyâletine Tâbi Sancakların İdarî Statüleri”, *X. Türk Tarih Kongresi’ne Sunulan Bildiriler (1986)*, Ankara 1994, s. 2211-2220.

_____, “XVI. Yüzyılda Mazgird, Pertek, Sağman Sancakbeyileri Pir Hüseyin Bey Oğulları”, *OTAM*, 2 (1991), s. 239-265.

_____, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Ankara 1999.

Yapıcı, Süleyman, *Palu 1841 Nüfus ve Toplum Yapısı*, Elazığ 2016.

Yıldırım, Mehmet, “Desimlü Aşireti’nden Dersim Sancağı’na”, *Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/1 (2012), s. 34-71.

Yıldız, Mehmet, *Dersim’in Etno-Kültürel Kimliği ve 1937-1938 Tertelesi*, Chiviyazları Yayınevi, İstanbul 2014.

İnternet Kaynakları

<https://www.youtube.com/watch?v=ss52KshhesM> (Erişim tarihi: 10.05.2020).

<https://www.youtube.com/watch?v=CyEKJUEGM1E> (Erişim Tarihi: 04.05.2020).

<http://www.iranicaonline.org/articles/donboli-1> (Erişim Tarihi: 28.06.2017).

Summary

The Zazas are one of the historical communities that have lived in Anatolia for centuries with their unique language and culture. Zaza living areas are mostly in the Eastern Anatolia Region in today’s Turkey. Bingöl, Elazığ, Tunceli are the cities with the highest Zaza population. In addition, some districts of Diyarbakır, Erzincan, Urfa, Adıyaman, Erzurum, Muş and Bitlis are fully or partially inhabited by the Zazas. Additionally, among the cities where immigration and other reasons are mentioned, especially in the metropolitan cities Istanbul, Izmir, Adana and Bursa, there is a significant amount of Zaza population. Moreover, a substantial Zaza population lives in European countries especially in Germany.

The Zaza existence, which started to become evident since the 1990s and the Zaza identity that developed in parallel with it, actually followed a course in connection with the great changes in the fields of transportation, communication and informatics. Because the migration of the Zazas first in Turkey and then to Europe led to their recognition by the outside world. The Zazas, mainly the intellectuals and especially the Zaza diaspora living in Europe became aware of the distinctive features of their language, culture and history. However, the main point of this awakening was actually formed on the axis of language and culture since the Zaza history has not yet been written in an independent and holistic way with systematic deep researches.

In this study, a general course of historiography and developments in writing history in the modern period are mentioned. Later, in parallel with the developments in historiography, the state of Zaza history is given. The difficulties encountered while writing the Zaza history are stated. Here, there are criticisms about the use of history in the ideological and identical construction method of historiography. The inconveniences of writing the Zaza history without being placed on a basis are mentioned.

First of all, written sources have been included in the reflection of the Zaza history in the sources. The fact that the Zazas took place sufficiently in historical sources was possible with the Ottoman period. Nonetheless, the records here are about the relations of the beyliks and beys that ruled the regions where the Zazas lived, with the Ottoman center. In other words, it is highly difficult to find data on the individual and social history, language and culture of the Zazas. However, the correspondence of these beyliks contributes to understanding the political, social, administrative and economic structure of the areas where the Zazas lived for several centuries. Before Ottoman documents, it is possible to gather some information, especially in Islamic period book sources. Medieval sources from the Abbasids to the Ottomans are included. Manuscripts, chronicles, geographical works, travelogues, reports contain valuable data on the Zaza history.

We find information about the Zazas mostly in Ottoman archive documents. In this study, Ottoman sources are examined in two parts, the first of which is the series of notebooks and the second of which are scattered documents. Among the series of notebooks, Mühimme, Ahkâm, Şikâyet, Tahrir, Avârız, Timâr, İcmâl, Tahvil, Rûûs, Şer'iyye Sicil, Vakfiye, Population, Temettuât and Ayniyat are indicated with examples. It is mentioned how to scan the notebooks and what kind of information can be found. As for the scattered documents are in various funds and include particularly the 19th century in particular. A few examples are given and their contributions to the field are explained. Besides the Ottoman Archive, the document type and content features of the Republic Archive are also mentioned. In this context, the source value of salnames and newspapers are also pointed out.

The second heading of the references section is the oral sources. Considering that the Zaza is mostly based on words, the importance of such sources gets obvious. Lingual and cultural elements that lie in the meanings of songs, tales, legends, carpets or rugs, place and person names all contain historical materials. Likewise, settlement types, housing types and architecture, soil or timber used in house construction, house furnishings and the tools used, husbandry and agricultural types, plows, harnesses, plants, grave structures and stones should be evaluated within this scope. The value of these sources for the Zaza history has been emphasized and this section has been concluded with a few examples.

The Zaza history has not yet been written in an acceptable way according to the main sources and scientific criteria. It is aimed to take a step to fill this gap with the method, perspective and resource groups presented in this study. Only by using the specified sources, the history of Zaza can be written in a holistic way with scientific methods. In this sense, along with the beyliks and other (adjacent) administrative units that constitute the political dimension of the Zaza history, the historical traces of cities-villages and peasants containing Zaza society, their village life, economic

production styles, architectural styles and all aspects of their daily life can be traced.

In the study, it is emphasized that while studying the history of Zaza, one should not act only on the "ethnonym of Zaza", but the necessity of placing the Zaza geography in the space and examining it through this space. Therefore, the cities and sub-units containing Zaza beyliks and sanjaks should be taken into account. Thus, the existence and history of Zaza should be sought in the whole of the main geography where Zaza is spoken today.

As a result, the history of the Zazas, which has a large population and settlement potential, has not been written in a holistic way with basic sources and scientific methods until today. Without history, the past and therefore the present situation of these people cannot be understood only with language and cultural elements. In this study, a methodological framework has been tried to be drawn by mentioning the methods, difficulties and sources about how the history of the Zazas can be written. Thus, a theoretical and empirical roadmap has been prepared that can guide the Zaza historiography.